

उच्चस्तरीय टोलीद्वारा परियोजना अवलोकन	२
इजरायली दूतावासका अधिकारीहरूसँग छलफल	२
बाख्खा पालनलाई व्यावसायिक तुल्याउँदै धादिङ्का सुरेन्द्र	३
पशुपालनमै रमाएकन नेपाल दम्पती	५
साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. सुन्दरपुर	७
कृषि प्रशिक्षार्थी छनौट	९
वार्षिक समीक्षा गोष्ठी	९
सहकारी संस्था तथा परियोजना अवलोकन	९
नेपालको लघुवित्त क्षेत्रमा थोककर्जा : कृष्ण प्रधानको लेख	१०

प्रधानमन्त्रीद्वारा अध्यक्ष खेम बहादुर पाठक सम्मानित

साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि. एवं नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय सङ्घ लि. का अध्यक्ष श्री खेम बहादुर पाठक सहकारी क्षेत्रको अग्रणी व्यक्तित्वका रूपमा सम्मानित हुनुभएको छ ।

६२ औं सहकारी दिवसको उपलक्ष्यमा भूमि व्यवस्था,सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयद्वारा २०७५ चैत्र २० गते काठमाडौंमा आयोजित विशेष समारोहमा सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री केपी शर्मा ओलीज्यूको हातबाट अध्यक्ष श्री पाठकलाई नगद एवं सम्मानपत्र प्रदान गरिएको थियो ।

ग्रामीण विकास,गरिवी न्यूनिकरण, र महिलाको आयआर्जनमा विशेष योगदान पुऱ्याएवापत उहाँलाई रु. १ लाख ५० हजारको नगद पुरस्कार सहित सम्मान गरिएको हो ।

ग्रामीण स्वावलम्बन कोष हस्तान्तरण

सहकारी संस्था एवं लघुवित्त संस्थाहरूलाई लघुकर्जा उपलब्ध गराउँदै आएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोषलाई ग्रामीण स्वावलम्बन कर्जाको रूपमा परिवर्तन गरी साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई हस्तान्तरण गरिएको छ । २०७६ असार ३१ गते काठमाडौंमा आयोजित एक समारोहविच उक्त कोष हस्तान्तरण गर्ने कार्य सम्पन्न भएको थियो ।

अर्थ मन्त्रालय,नेपाल राष्ट्र बैंक र साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाविच भएको त्रिपक्षीय सम्झौतावमोजिम उक्त कोषको रकम

यस संस्थामा कर्जा जनाई हस्तान्तरण गरिएको हो ।

माननीय अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडा, नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नर डा.चिरञ्जीवी नेपाल र नेपाल सरकारका सचिव लालशंकर घिमिरेको समुपस्थितिमा अर्थ मन्त्रालयका सहसचिव श्री मुकुन्द पौडेल, नेपाल राष्ट्र बैंकका कार्यकारी निर्देशक डा. प्रकाश कुमार श्रेष्ठ तथा साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.का प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा. शिवराम प्रसाद कोइरालाले हस्तान्तरणसम्बन्धी सम्झौतामा दस्तखत गर्नुभएको थियो ।

उक्त कोषको रकमलाई अबदेखि साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाले "ग्रामीण स्वावलम्बन कर्जा कार्यविधि २०७६" नामको नयाँ निर्देशिकावमोजिम सहकारी संस्थाहरूमार्फत साना किसानलाई प्रवाह गर्नेछ ।

डा. कोइराला आप्रका कार्यकारी समितिमा निर्वाचित

साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.का प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा. शिवराम प्रसाद कोइराला एशिया तथा प्रशान्त ग्रामीण कृषि कर्जा सङ्घ

(APRACA) को कार्यकारी समिति सदस्यमा निर्वाचित हुनुभएको छ । २०७५ असोज २२ देखि २४ सम्म श्रीलङ्कामा सम्पन्न आप्रकाको कार्यकारी समितिको ७०औं बैठक एवं २१ औं सभा (GENERAL ASSEMBLY) ले डा. कोइरालालाई सो सङ्घको कार्यकारी समितिको सदस्यको रूपमा चयन गरेको हो । हाल एशिया प्रशान्तक्षेत्रका २४ देशका ८६ वटा संस्थाहरू यसका सदस्य रहेका छन् ।

प्रमुख सल्लाहकार
श्री खेम बहादुर पाठक

संरक्षक

डा. शिवराम प्रसाद कोइराला

सम्पादक

श्री भलेन्द्र भट्टराई

सह सम्पादक

श्री लिलाधर धिताल

प्रकाशक
साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय
संस्था लि.

सुविधानगर, तिनकुने,
पो.ब.नं. २१९५६, काठमाडौं

फोन : ०१-४१११८२८/ ४१११७५२

फ्याक्स: ०१-४१११९०१

Email: editorial@skbbl.com.np

सम्पादकीय

आर्थिक समृद्धिको मार्गमा 'साना किसान अभियान'

लक्षित वर्ग स्वयंको सहभागिता र नेतृत्वमा आफ्नो सामाजिक तथा आर्थिक समृद्धिको बाटो आफैँ निर्माण गर्ने नेपालको मौलिक ग्रामीण विकास मोडेल नै "साना किसान विकास अभियान" हो । साना किसान विकास कार्यक्रमको शुरुवातदेखि नै यसमा नेपाल सरकार एवं विभिन्न दातृ संस्थाहरूको सहयोग रहँदै आएको छ । सहयोगीहरूको सानो सहयोगमा पनि साना किसानहरूलाई आफू र आफ्नो स्थानीयस्तरमा प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने ठूला कार्य गर्न हौसला र प्रेरणा प्राप्त हुनेगरेको हाम्रो अनुभव छ । नेपाल सरकारबाट साना किसानहरूका लागि यस वित्तीय संस्थामार्फत प्राप्त भएको ऋण वा अनुदान सहयोगको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा साना किसानहरूले समेत त्यसमा आफ्नो सहभागिता थप गरी हरेक कार्यक्रममा तोकिएको लक्ष्यभन्दा माथिको प्रगति हाँसिल गर्दैआएको कुरा सगर्व भन्न मिल्ने अवस्था छ । नेपाल सरकारबाट निरन्तर रूपमा प्राप्त सहयोग रकमबाट साभेदार सहकारी संस्थाका सदस्यहरूको क्षमता विकास, पशुपालन प्रवर्द्धन कार्यक्रम, सामाजिक सामुदायिक विकास, पशुधन सुरक्षण कार्यक्रम, मूल्यशृङ्खला अभिवृद्धिजस्ता कार्यक्रममा थप हौसला र उत्प्रेरणा बढेको छ ।

साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाले ८ लाखभन्दा बढी परिवारलाई भन्डै ९ सयवटा सहकारी संस्थामार्फत लघुवित्तीय कृषि कर्जाको सेवा उनीहरूको घरदैलोमा पुऱ्याइसकेको छ । मासु तथा दूध उत्पादनलाई वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन गर्ने अभिप्रायले नेपाल सरकारबाट यस वित्तीय संस्थालाई २०६७/६८ देखि २०७५/७६ सम्म पशुपालन कर्जा वापत ९ अर्ब रुपैयाँ प्राप्त भैसकेको छ । यस कार्यक्रम अन्तरगत २०७६ असार मसान्तसम्म मासु तथा दुग्धजन्य पशुपालनका लागि भन्डै १४ अर्ब कर्जा लगानी भएको छ । उक्त कर्जाबाट सञ्चालित फर्महरूमा पालिएका पशुबाट भन्डै २१ अर्बभन्दा बढीको दूध तथा मासुजन्य पदार्थको उत्पादन भएको अनुमान गरिएको छ ।

यस वित्तीय संस्थाद्वारा पशुपालन कर्जाको अतिरिक्त थोककर्जा, कृषिकर्जा, नवीकरणीय ऊर्जाकर्जा, साना किसान सहकारी चिया उद्योग कार्यशील पुँजी र भूकम्पबाट प्रभावित समुदायका लागि जीविकोपार्जन पुनर्स्थापनाकर्जा समेत दिने गरिएको छ ।

यसप्रकार साना किसानको सामाजिक उन्नति तथा आर्थिक समृद्धिका लागि सहयोग पुऱ्याउने महत्वपूर्ण कार्यमा हामीलाई विश्वास गरी स्रोतसाधन प्रदान गर्ने नेपाल सरकार तथा सबै सहयोगी संस्थहरूप्रति हामी हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं ।

उच्चस्तरीय टोलीद्वारा कृषि परियोजना अवलोकन

२०७६ वैशाख २ र ३ गते नेपाल स्थित इजरायली दूतावासका अधिकारीहरू तथा साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाका पदाधिकारीहरूद्वारा साना किसानहरूले सञ्चालन गरेका केही परियोजनाहरूको अवलोकन कार्य सम्पन्न गरियो । काठमाडौंको जीतपुरफेदी, धादिङको जीवनपुर, लमजुङको सुन्दरबजार र दुराडाँडामा उक्त टोलीद्वारा केही कृषि परियोजनाहरूको अवलोकन गरिएको थियो ।

सो भ्रमणदलमा इजरायलका महामहिम राजदूत बेनी ओमर लगायत सो दूतावासका अधिकारीहरू संलग्न हुनुहुन्थ्यो । सो टोलीमा साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाको तर्फबाट संस्थाका

अध्यक्ष खेम बहादुर पाठक, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा.शिवराम प्रसाद कोइराला, नायब प्रमुख कार्यकारी अधिकृत भलेन्द्र भट्टराई लगायतका अधिकारीहरू हुनुहुन्थ्यो ।

इजरायलबाट कृषि तालिम सम्पन्न गरी नेपाल फर्केका युवा कृषकहरूले सञ्चालन गरेका कृषिफर्महरूको सञ्चालन प्रक्रिया, तिनको अवस्थालगायतका विषयमा उक्त अध्ययन अवलोकन केन्द्रित रहेको थियो ।

इजरायली दूतावासका अधिकारीसँग छलफल

साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि. र नेपालस्थित इजरायली दूतावासका अधिकारीहरूसँग २०७५: पुष २६ गते विशेष बैठक सम्पन्न भयो । काठमाडौंको होटल शङ्करमा सम्पन्न उक्त बैठक नेपालमा समृद्धि हासिल गर्न कृषिमा रूपान्तरण हुनुपर्ने र त्यसका लागि आपसी सहकार्य अत्यावश्यक रहेको निष्कर्षका साथ टुङ्गिएको थियो । उक्त बैठकमा नेपालका लागि इजरायलका महामहिम राजदूत बेनी ओमर, इजरायलका लागि नेपाली राजदूत अन्जान शाक्य, कुटनीतिक व्यक्तित्वहरू सीताराम मास्के र शम्भुराम सिङ्खडा, राष्ट्रिय योजना आयोगका पूर्व सदस्य श्रीकृष्ण उपाध्याय, साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.का अध्यक्ष खेम बहादुर पाठक, साना किसान विकास

लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.का प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा. शिवराम कोइराला र नायब कार्यकारी अधिकृत भलेन्द्र भट्टराई तथा काठमाडौं विश्वविद्यालयका प्राध्यापक रमेश मास्के सहभागी हुनुहुन्थ्यो ।

बाख्रापालनलाई व्यावसायिक बनाउदैछन् शिखरकटेरीका सुरेन्द्र

गल्छी गाउँपालिका वार्ड न.४ शिखरकटेरी धादिङका सुरेन्द्र अधिकारी आधुनिक शैलीको पशुपालन व्यवसाय आरम्भ गरेर आफूलाई कृषि उद्यमीका रूपमा चिनाउन लागिपरेका देखिन्छन्। इजरायलको आस्कलन कलेजबाट ११ महिनाको कृषि तालिम सकेर दुई वर्ष अघि नेपाल फर्केका उनले यस किसिमको व्यवसायको आरम्भ भने भर्खर मात्र गर्नुभएको हुन्। अहिलेसम्म उनी आधारशीला निर्माणकै चरणमा छन् र त्यसको रेखदेखमै निरन्तर जुटिरहन्छन्। बाँकी समय भने आफूले आरम्भ गरेको पशुपालनका लागि खर्चिन्छन्। हाल उनले गरिरहेको पशुपालन व्यवसायप्रतिको लगाव, त्यसलाई आधुनिक र व्यावसायिक तुल्याउन उनले निर्माण गरिसकेको पूर्वाधार अनि उनीभित्र रहेको जोश जाँगर र विश्वासलाई हेर्दा उनी छिट्टै नै त्यस गाउँको नमूना कृषक बन्न सक्नेछन् भनी ठोकुवा गर्न सकिन्छ।

उनको परियोजना अवलोकनका लागि हामी पृथ्वी राजमार्गको गजुरीबजारबाट दक्षिणतर्फ बेलुखोलाको भोलाङ्गे पुल तर्फ शिखरकटेरी गाउँमा पुग्यौं। उनलाई साना किसान बैंकसँग जोड्न सहजिकरण गरिदिने र परेको वखत वित्तीय सहयोग गर्ने साना किसान कृषि सहकारी संस्था, कुम्पुरले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार शिखरकटेरीमा पुगेर अधिकारी निवास नियाल्दै गर्दा बाखाको तस्वीर सहितको एउटा साइनबोर्डमा हाम्रा आँखा ठोक्किए। हामीले आफ्ना पाइला सोही बाखाको चित्र भएको घरतर्फ सोभ्यौं। हामी सुरेन्द्रको आँगननेर पुग्दा आफ्नी आमा र परिवारजनका साथ बाखाको स्याहारसम्भारमै उनी ढुलुमुलु गरिरहेका थिए।

आफ्नै आँगनको एक किनारमा परम्परागत खोरभित्र रहेका ५० जति विकासे जातका बाखाले पशुपालक किसानको रूपमा उनको परिचय दिइरहेको थियो। इजरायलमा पुगेर बाखापालनकै विषय पढेर आउनुभएको हो ? खसीबोकाका बिचमा उभिएर एउटा लामकाने खसीलाई जुरुक्क उचालिरहेका सुरेन्द्रसँग हामीले पहिलो जिज्ञासा राख्यौं। “त्यहाँ त धेरैजसो तरकारी खेतीको विद्या सिकेको हुँ सर,।” ज्ञान तर्कारी खेतीको व्यवसाय पशुपालनको किन त ? हाम्रो दोस्रो जिज्ञासामा अलि गम्भीर हुँदै उनी भन्छन् “अहिले जे गरिरहेको छु त्यो पनि इजरायलले दिएको ज्ञानकै उपज हो।” ११ महिनाको इजरायल बसाइमा तर्कारीवालीसँगै आफूले अरु पनि महत्वपूर्ण कुरा जान्न र सिक्न पाएकोमा गौरव गर्दै उनी भन्छन् “कडा मेहनत र समयको सदुपयोग गर्नसके कृषि व्यवसायको जुनसुकै पाटोमा हात हाले पनि राम्ररी सफल हुनसकिदो रहेछ। यो ज्ञान र सदबुद्धि मैले इजरायलका मेहनती किसानको सङ्गत गरेर पाएको हुँ सर।”

मेहनतभन्दा ठूलो शक्ति अरु केही रहेनछ भन्ने पाठ राम्रैसँग पढेर उनी इजरायलबाट फर्केका रहेछन्। इजरायलमा रहँदा उनले आर्जन गरेको यति ठूलो चेतना त्यहाँबाट उनले पाएको तर्कारीका बेर्ना हुर्काउने प्राविधिक ज्ञानभन्दा उच्चस्तरको रहेछ भन्नेकुरा

उनीसँगको कुराकानीको आरम्भमै प्रष्टियो।

इजरायलमा उनलाई कुनै खास विषयको प्राविधिक तालिमका लागि पठाइयो। उनी भने त्योभन्दा उच्चस्तरको ज्ञान र चेतनाले भरिएर फर्किए। फुर्सद बस्न पटककै नजान्ने इजरायली किसानसँगको ११ महिनाको निरन्तरको सङ्गतले उनीभित्र गाउँसमाजलाई मात्र होइन आफूले आफैँलाई हेर्ने दृष्टिकोण समेत फेरिएछ। आम नेपाली युवाभैँ उनी पनि केही वर्ष पहिले दुबई र मलेशीयसम्म काम गर्न पुगेका थिए। जेजस्तो भएपनि पारिश्रमिक पाउँथे। तर विदेशमा पसिना पोख्ने कामले उनलाई सन्तुष्टि मिलेन र पुन धादिङ नै फर्किए।

युवाहरू कामका लागि विदेश किन जाने गर्छन् ? तपाईं आफैँ पनि खाडी मुलुकसम्म पुगिसक्नुभएको रहेछ त ? आफ्नो क्षमताको पहिचान र समयलाई पूर्ण उपयोग गर्ने आदत हामीसँग नभएकै कारण हामीले लखरलखर गर्दै विदेश पुग्नुपरेको बताउँदै उनी भन्छन्। “धैर्य गर्न मात्र सक्नुपर्छ लगानीमा प्रतिफल निश्चित छ। यसकिसिमको चेतना र आत्मबल नभएकै कारण हामीहरू विदेशिदारहेछौं। उसबेला मसँग पनि यस्तो सोच र इच्छाशक्ति थिएन त्यसैले म पनि कामकै लागि भनेर विदेशिएँ।” इजरायली किसानमा रहेको मेहनत गर्ने बानीबाट आफू अत्यन्तै प्रभावित भएको बताउँदै उनले फेरि दोहोर्याए, “पारिश्रमी मान्छेलाई त, भाग्यले पछ्याउदै आइहाल्छ नि सर !”

आधुनिक तरिकाले तरकारी खेती गर्ने प्राविधिक ज्ञान अनि दत्तचित्त भएर आफ्नो कृषि व्यवसायमा लाग्नुपर्ने रहेछ भन्ने चेतना, यी दुई विषयलाई मूल्यवान कोसेलीको रूपमा बोकेर सुरेन्द्र इजरायलबाट नेपाल फर्केका रहेछन्। धादिङ फर्केको केही दिनपछि नै यिनी आफूले पाएको ज्ञानलाई उपयोग गर्ने काममा जुटिहाले। आस्कलन कलेजबाट तर्कारी कृषकको रूपमा दीक्षित बनेर फर्किएपछि तर्कारी खेती नै गर्नुपर्थ्यो भन्ने यिनले विचार गरे। त्यसका लागि आफ्नै खेतबारीलाई यिनले उपयोग गरे। शिखरकटेरीको माटोमा इजरायली प्रविधिको प्रयोग जेजसरी वा जति गर्न सकिन्थ्यो त्यति गर्न थाले। इजरायलको तर्कारीखेतीमा रहँदा यिनले नर्सरीफर्मको अनुभव गर्नपाएका थिए। ससाना विरुवा हुर्काउने कलामा उनी सिपालु भैसकेका थिए। आफूले जानेको सीपलाई धादिङको माटोमा प्रयोग गर्दैजाँदा तर्कारीका बेर्ना त, यिनले राम्रैसँग हुर्काए। तर हुर्केका बेर्नालाई रोगकीरा आदीबाट जोगाउँदै उचित ताप चिस्यान आदि प्रदान गरी लटरम्म कोसालाने वा फल टिप्नलायक बनाउने विद्यामा भने उनी कमजोर देखिए। इजरायलले प्रदान गरेको ज्ञानलाई धादिङको माटोमा उपयोग गर्दै जाँदा सुरेन्द्रले साना विरुवालाई हलक्क उमारे र ठूला पारे। तर ती विरुवाले भनेजस्तो फल दिन सकेनन् वा भनौं टिकेनन्।

इजरायलले तपाईंलाई दिएको ज्ञानको शृङ्खला अपूरो भएकै कारण यसो भएको हो त ? हाम्रो जिज्ञासामा

सर्दक्षिप्त रूपमा उनले यति मात्र भने “मैले नै ढुङ्गा पुऱ्याएर काम गर्न जानिन होला, घोडाचढ्न सिक्नेले एकदुई बल्ड्याङ त खाइहाल्छ नि” इजरायली किसानको सङ्गतले फुर्सद बस्न नसक्ने आदत लागेका र दरिलो आत्मविश्वासले भरिएका सुरेन्द्र यति सानो असफलताकै कारण कहाँ चूपलागेर बस्थे र। उनले तुरुन्तै आफ्ना सबै ऊर्जा र परिश्रमलाई बाखापालनतर्फ लगाउने अठोट गरे अनि कालिका उन्नत बाखा उत्पादन फर्म भन्ने नाममा उनले बाखाफर्म नै दर्ता गराए।

इजरायल रहँदाकै समयमा आधुनिक शैलीका पशुपालनका ठूलाठूला फर्म र परियोजना अवलोकन गर्न पाएका सुरेन्द्रलाई पशुपालनलाई कसरी व्यावसायिक रूप दिनसकिन्छ भन्ने ज्ञान र हेक्का राम्रैसँग थियो। त्यसैले पूर्वाधारका लागि खर्च गर्न यिनी पछि परेनन्। तालिम अवधिमा आफूले खाइनखाई जोगाएको केही रकम र घरको थोरै जथा पनि यिनले त्यही पूर्वाधारमै खर्च गरे।

इजरायलको कार्निया भन्ने ठाउँमा रहेको कार्निया नर्सरीफर्मभित्रै यिनको अधिकांश समय व्यतीत हुन्थ्यो। तालिम अवधिमा इजरायलका ठूलाठूला पशुपालनफर्मलाई नजिकबाट हेर्ने र नियाल्ने अवसर पनि यिनलाई प्राप्त भयो। त्यहाँको व्यावसायिक पशुपालनका गतिविधिले उनलाई निकै लोभ्यायो। कार्नियाको ग्रीनहाउसभित्र रहेर उनका हातले तर्कारीका बेर्ना हुर्काउने काम गरे पनि मनभित्र भने पशुपालनकै सपना वाटिरहे। “यहाँका किसानले गरेजस्तै पशुपालन गर्नसके मेरो धादिङमै पनि एकटुका इजरायल निर्माण गर्न कसो नसकौला ?” यो आत्मबल र इच्छाशक्ति कार्नियाको ग्रीनहाउसभित्र रहँदैको समयमा उनीभित्र टुसाइसकेको थियो। भन्डै वर्षदिनको तालिम पश्चात आस्कलन कलेजबाट दीक्षान्तको प्रमाणपत्र पाउने दिन नजिकिदैगर्दा “म आउदैछु आँगनसँगैको ढिस्को जग्गालाई सम्प्राएर राखिदिनु त्यहाँ बाखा पाल्ने हो” भनी उनले घरका बाआमालाई खबर पठाइसकेका थिए। उन्नतजातका खसीबोका कहाँबाट कसरी ल्याउनुपर्छ भन्ने ज्ञान उनलाई राम्रैसँग छ। भेटेनरी सेवा, पशुवीमा आदिजस्ता सेवा कसरी कुन तरिकाले जुटाउनुपर्छ भन्ने बारे पनि उनी जानकार छन्। उन्नतजातका बोका पाठा कुनकुन ठाउँमा पाइन्छन् त्यसको पनि लामो विवरण उनीसँग छ। उत्पादित वस्तुको बजारबारेमा राम्रैसँग अध्ययन गरिसकेका छन् उनले। बाखापाठा किन्नेहरूको कुनै कमी छैन। “उत्पादन मात्र गर्न सक्नुपर्छ घरदैलामै आएर खरिद गर्नेको लको लाग्छ

सर, अहिले त, माग धान्न नै सकिएको छैन। बजार त कति कति...।” आफ्नो उत्पादनले राम्रै मूल्य पाउने कुरामा उनी दुक्क छन्। त्यसैले पूर्वाधारका लागि उनी यतिवेला खुलेर खर्च गरिरहेका देखिन्छन्। गोठमा रहेका बाखाका लागि एक वर्ष अगाडि उनले भन्नु ७ लाख रुपैया लगानी गरेका थिए। अहिले उनीसँग दसदेखि एघार लाखका बाखाहरू छन्। सुरेन्द्रको जाँगर र कर्मशीलतालाई हेरेर कर्जा दिनेहरूको कमी छैन। साना किसान सहकारी संस्था यसका लागि तयार छ। यसबाहेक बैंक र वित्तीय संस्थाहरू पनि उनलाई कर्जाका लागि पर्याउन तयार देखिन्छन्।

उनको घरको एकातर्फ सिमेन्टको फराकिलो गोठ निर्माण भैसकेको छ। बाखाको मलमूत्रलाई पनि व्यवस्थित तुल्याउने गरी उनले उक्त गोठको निर्माण गरेका हुन्। गोठ तयार भैसकेवित्तिकै ७० माउ बाखा राख्ने तयारी गरिरहेका सुरेन्द्र भन्छन् “यसरी भित्र्याइएका बाखाले पाठापाठी पाउन थालेपछि डेढसयको हाराहारीमा बाखापाठा मेरो यो आधुनिक गोठमा अट्नेछन्।”

अहिलेसम्म यसका लागि उनले रू. ५ लाख खर्च गरिसकेका छन् र अर्को ५ लाखभन्दा ज्यादा खर्च गरेर यसलाई तयारी अवस्थामा पुऱ्याउन अहोरात्र खटिरहेका छन्। अहिलेकै अवस्थामा पनि उनको व्यवसाय पूरै परम्परागत रूपमा कहाँ छ र ? सबै पशुधनलाई पशुबीमाको दायरामा ल्याएका छन्। सबैका कानमा वीमा कम्पनीको ट्याग रहेको छ। धादिङको धार्के र मकवानपुरको मकरानचुरीसम्म पुगेर बोयर, खरी, जमुना आदिजस्ता कहलिएका जातकै बाखा छानीछानी ल्याएका छन्। आधुनिक गोठमा प्रवेश गरेपछि थप उन्नतजातका बाखाहरू सडकलन गर्ने तयारी अवस्थामा समेत उनी रहेका छन्।

इजरायलका कृषकसँग नजिक रहेर काम गर्ने अवसरचैं कसरी प्राप्त भयो त यिनलाई ? कामका लागि दुवै र मलेशियासम्म पुगेर घर फर्केका सुरेन्द्र धादिङकै वसी केही काम गर्ने योजना बाटिरहेका थिए। धादिङकै कुम्पुरमा रहेको साना किसान सहकारी संस्थामा उनका भिनाजु प्रकाश थपलिया संलग्न थिए। उनै थपलियाले सुरेन्द्रलाई साना किसान विकास बैंक मार्फत इजरायलमा कृषि तालिमका लागि जानसकिने बताएपछि उनी त्यसका लागि तयार भए।

इजरायलको तालिममा जानु त्यति सजिलो कहाँ छ र, यसका लागि प्रतिस्पर्धाको फराकिलो दायरा तथा भाग्योदय चिठ्ठा दुबै सामाना गर्नुपर्ने रहेछ। कुम्पुरको साना किसान सहकारीमार्फत सुरेन्द्रजस्ता ५० जनाले जाने उत्सुकता देखाए। जम्मा ६ वटा कोटा उक्त शाखालाई दिइएको रहेछ। गोलाप्रथामार्फत छनौट गर्दा उनी ६ जना भाग्यमानीमा परे। कुम्पुरमा रहेको साना किसान सहकारीजस्ता संस्था देशैभरि छन्। सबैतिरबाट गरेर कूल ४५० जना उनीजस्तै गरी छनौटमा परेका

थिए। इजरायलबाट आएको सीटसंख्या जम्मा ६० मात्र थियो। अब केन्द्रीय स्तरमा उनीजस्ता ४५० जनामध्ये गोलाप्रथाबाट ६० जना छनौट हुनुपर्ने भयो। सुरेन्द्र यसरी छनौट हुने भाग्यमानीमा परे। दुवाई र मलेशियासम्म पुगिसकेका छोरालाई तालिमका लागि इजरायल नपाठाउने कुरै भएन। घरपरिवारले पनि उनलाई हाँसेरै विदा गरे।

इजरायलमा यिनी जव कृषि तालिम लिनै कार्यस्थलमा पुगे, यौटा भुसुनो पनि नछिर्ने ठूलाठूला ग्रीनहाउस

साना किसान सुरेन्द्रको निर्माणाधीन आधुनिक बाखागोठ

देख्दा यिनलाई अचम्मै लाग्यो। त्यसो त, कलमी गर्ने ज्ञान र विद्या पनि इजरायलम यिनले नसिकेका कहाँ हुन् र ? केही महिनासम्म त उनलाई टमाटरलाई कलमी गर्ने (ड्राफ्टीड गर्ने) तरिका पनि सिकाइयो। कलमीको समेत ज्ञान पाएका सुरेन्द्रका हात रुखविरुवा लगाउने काममा पनि सक्साइरहन्छन्। यतिवेला उनले ६० वटा आँपका विरुवा हुर्काइसकेका छन्। आफ्नै बारीमा उनले हुर्काएका ती बोटहरूमा दाना लाग्न पनि थालिसकेका छन्। विरुवा हुर्काउन उनले इजरायलमै सिकेको थोपासिंचाई प्रणाली प्रयोग गरेका छन्।

यस्ता काम नेपालमा धेरै किसानले गर्नसके कतार मलेशीय जानु नपर्ला कि ? हाम्रो जिज्ञासामा उनी भन्छन् त्यतिमात्र होइन फ्रान्स र अमेरिका पनि यहीं भेटिन्छ। “ एउटा व्यवस्थित ग्रीनहाउस बनाएर दुई जातका गोलभेडालाई मात्र ग्राफ्टीड विधिद्वारा उत्पादन गर्न सकिएमा अहिले तीन महिनामा सुक्ने बोटलाई एघार महिनासम्म उत्पादन दिइराख्ने तुल्याउन सकिन्छ। तर्कारी सम्बन्धी यस्ता धेरै ज्ञान इजरायलले

मलाई दिएको छ। तर के गर्ने। त्यो ज्ञानलाई उपयोग गर्नसक्नेखालको प्रविधि यहाँ उपलब्ध छैन।”

लगभग एक वर्षको तालिम सम्पन्न गरेर नेपाल आएपछि सुरेन्द्रले यहाँका भन्नु दसवटा कहलिएका बाखाफर्म चाहार्दै हिंडे। नुवाकोट, नवलपरासी, हेटौडा, धार्केलगायतका कृषिभूमिमा रहेका ठूलाठूला बाखापालनका परियोजना नियाल्दै केही महिनासम्म फनफनी घुमिहिंडे। अन्ततः यिनी एउटा दृढ निश्चयमा पुगे र मनमनै अठोट गरे “यी फर्महरूले पाँचसयभन्दा ज्यादा बाखा पाल्नसकेका छन् भने डेढ दुईसय त, पाल्न म पनि किन नसकौला ?” यही दृढ निश्चयका साथ यिनले शिखरकटेरीमा रहेको आफ्नो फराकिलो आँगनलाई व्यवस्थित बाखाकेन्द्रको स्वरूपमा बदल्ने यात्रा आरम्भ गरे।

तीन वर्ष अगाडि भीनाजु प्रकाशले यसरी नडोऱ्याएको भए अथवा साना किसान बैंकको यो अभियानमा संलग्न हुननपाएको भए अहिले सुरेन्द्र कुन अवस्थामा हुन्थे त ? उनी भन्छन् “यो अवसर पाएर इजरायलीको सङ्गत नभेटेको भए म न यसरी आत्मबल भरिएको सुरेन्द्र बन्थे न अहिलेको जस्तो पशुपालक उद्यमी बन्नसक्थे। यतिवेला म आफ्नो देशमा नभएर अरबतिरको भूभागमै पसिना पोखिरहेको हुन्थे।”

सुरेन्द्रले २० वर्षको हुँदा बाह्रकक्षासम्मको अध्ययन सकिसकेका थिए। त्यसपछि आम नेपाली युवाभैं उनी पनि अरबतर्फ लागेका हुन्।

बाध्यतालेभन्दा पनि रहर्ले विदेशिएका सुरेन्द्रलाई त्यहाँको प्रतिफलले लोभ्याएन र तुरुन्तै नेपाल फर्किए। इजरायलमा रहँदा यिनले त्यहाँको कृषक र सरकारविचको अन्तर्सम्बन्धलाई पनि नजिकबाट देखे अवसर पाए। त्यहाँ किसानलाई खेज्दै राज्य हिड्छ यहाँ स्थिति ठीक त्यसको उल्टो

छ। एघार महिनाको कृषि तालिम सकेर नेपाल फर्कदैगर्दा यिनले निकालेको अर्को निष्कर्ष हो यो।

यिनी बाखातर्फ उत्प्रेरित हुने अर्को कारण उनको बारीमा उम्रने घाँस पनि हो। यसरी खेर गइरहेको घाँसको उपयोग गर्नुपर्ने व्यावसायिक सोचले पनि उनलाई बाखापालक किसान बनाउन सहायोग गर्‍यो। पूर्वाधार निर्माणका क्रममा रहेका सुरेन्द्रले आफ्नो २२ रोपनी जग्गामा घाँस लगाइसकेका छन्। अब आधुनिक गोठ निर्माण भैसकेपछि चितवन र मकवानपुरका ठूला फर्मबाट विकासे जातका बाखा ल्याउने तयारी गरिरहेका सुरेन्द्र भन्छन् “ भोलिका दिनमा ती ठाउँका बाखापालक किसानलाई गल्ली गाउँपालिकासम्म आएर मेरो फर्मबाट बाखा किनेर लैजाने अवस्थामा आफूलाई पुऱ्याउनु मेरो लक्ष्य हो।” कुम्पुरमा रहेको साना किसान सहकारी संस्थाले अफूलाई साना किसान बैंकसँग जोडिदिएको र साना किसान बैंकले आफूलाई इजरायलको आस्कलन कलेजसम्म पुऱ्याउने काम गरेकोमो यी दुवै संस्थाहरूप्रति नतमस्तक हुँदै उनी भन्छन् ११ महिनासम्म इजरायलीहरूको सङ्गत गरेर मैले जुन संस्कार र ज्ञान लिएर फर्किएँ त्यो म र मेरो माटोको लागि ठूलो सम्पत्ति हो।

पुरानो नाम पकली, कान्छीचोक । हाल इटहरी नगरपालिका वार्डनम्बर १७ सुनसरी । इटहरीचोकबाट चार किलोमिटर पश्चिमतर्फ राजमार्गनजिकै आफ्नो घरमै रहेको गाइगोठभित्र निरन्तर खटिरहेकै हुन्छन् नेपाल दम्पती, अर्थात् गौसेवामा रमाइरहेका एक जोडी किसान ध्रुव तथा विमला नेपाल ।

पुस महिनाको चिसो दिनमा हामी साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाका इलाका कार्यालय इटहरीका कर्मचारी कुमार घिमिरे र साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. पकलीका प्रबन्धक श्री दिलिपकुमार चौधरीका साथ त्यो घरमा पुग्दा नेपाल दम्पती गाईबाच्छाका लागि धानको भूस मुछ्ने काममा व्यस्त थिए ।

नमस्कारको अभिवादनसँगै हामीले सोध्यौं “गाई र गोठ व्यवस्थापनलाई निकै भन्फटिलो काम भन्ने गरिन्छ, अलि अफठेरो व्यवसयमा पो हात हाल्नु भएछ ।” नेपाल दम्पती हाम्रा कुरामा कहाँ सहमत हुन्थे र । दुबैले एकसाथ लागेर भने “जाँगर लगाएर गर्नुपर्छ कुनैपनि काम भन्फटिलो हुन्छ ।” उनीहरूभित्रको कर्मशीलतालाई बुझ्न यति कुरा हाम्रा लागि पर्याप्त थिए ।

पशुपालनमै रमाएका नेपाल दम्पती

उनीहरूको गोठ गाईबाच्छाले भरिभराउ छ । यही गोठको अर्को कुनामा दस विस बाखाहरू पनि देखिन्छन् । यी बाखाका लागि अलग्गै सानो खोर बनाइएको छ । घरको अर्को तर्फको कुनामा थप बाखाका लागि नयाँ गोठ निर्माणको तयारी पनि भैरहेको छ । यी सबै कामका लागि उनीहरू आफू दुईजनाको परिश्रमलाई नै पर्याप्त ठान्दरहेछन् । यति कामको लागि अर्को कुनै जनशक्तिको खाँचो उनीहरूलाई पर्दो रहेनछ । केही महिनादेखि एकजना मान्छे निश्चित समयमा आएर गोबर पन्छाउनेसम्मको काम गर्नथालेका रहेछन् । बाँकी काम भने सबै उनीहरू आफैँ गर्न रुचाउछन् । ती दम्पतीको जाँगर र कामप्रतिको निष्ठा सबैका लागि प्रेरणाको उज्यालो बत्ती नै हुन पुगेको रहेछ ।

यतिवेला उनको गोठमा ३० थान गाइबाच्छाहरू छन् । यसमध्ये ७ वटा दुहुता गाई छन् भने ६ वटा व्याउने अवस्थामा पुगिसकेका छन् । उनको गोठमा बाच्छी मात्र १२ वटा रहेका छन् । उनीहरू दैनिक ५० लिटर दूध विक्री गर्नेगर्छन् । दूधको उत्पादन घटेकै समयमा पनि ३५ लिटरभन्दा कम हुँदैन । यसमध्ये दैनिक २० लिटर उनीहरू डेरीलाई दिनेगर्छन् । सबै गाईहरू एकैपटक लैनु हुँदैनन् । यस्तो संयोग जुटेको बेला कुनै समय उनीहरू दैनिक ६० लिटरसम्म दूध विक्री गर्न सफल भएका छन् । उनीहरूले आफ्ना ग्राहकलाई दिने दूधमा कुनै कैफियत कहिले नरहेका कारण उनको गोठमा दूध लिनआउनेको घुईचो हुन्छ ।

गाईका लागि चाहिने ढुटो, पराल, दाना आदिमा हुने सबै खर्च कटाएर उनीहरू मासिक रू. ३० देखि ४० हजार आम्दानी गर्नेगर्छन् । सकेसम्म गाईलाई दानाभन्दा पनि घाँस खुवाएर पाल्ने रहर उनीहरूको छ । यसो गर्न सक्दा दानाका लागि गरिने खर्च कम हुने उनको

अनुमान छ । तर घाँस लगाउने ठाउँकै अभाव रहेकाले दानामै भर पर्नुपर्ने बाध्यता रहेको उनीहरू बताउछन् ।

निकै पहिले भोजपुरतिरबाट तराइ भरेका ध्रुवका वुवा लोकनाथ नेपाल सामान्य कृषि पेशा गरेर त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने गर्थे । साना किसान विकास आयोजनाले गठन गरेका किसान समूहकै माध्यमबाट उनी किसानले पाउने कर्जा कार्यक्रमबारे जानकारी भैसकेका थिए । २०५३ सालमा पकली क्षेत्रका साना किसानहरू मिलेर साना किसान कृषि सहकारी संस्था गठन गरेपछि उनी पनि सहकारी सदस्यका रूपमा उक्त संस्थामा प्रवेश भए ।

आफ्नो उमेर पाको हुँदैगरेको र छोरा ध्रुवको पनि धेरैजसो समय सामाजिक काममै खर्च हुनेगरेका कारण अब बुहारी विमलाले यो सहकारीमा प्रवेश गरेर केही योगदान गर्नुपर्छ भन्ने सोच उनीभित्र पलायो । ससुरा लोकनाथकै चाहनाबमोजिम विमला २०७० सालमा उक्त सहकारीको सदस्य बनिन् ।

विमलालाई सहकारीबाट तुरुन्तै कर्जा लिएर केही व्यवसाय गरिहालौं भन्ने लागेको थियो । नवप्रवेशी सदस्यले भने कर्जा पाउन केही समय पर्खनुपर्ने थियो । उनी एउटा पुरानो समूहलाई टेक्दै उक्त सहकारीमा प्रवेश गरिन् । भनेजस्तै, तुरुन्तै कर्जा पनि प्राप्त गरिन् ।

पकलीस्थित साना किसान कृषि सहकारी संस्थसँग आजभन्दा ६ वर्ष अगाडि लिएको रू. दसहजार कर्जा रकम नै उनीहरूको गाइपालन व्यवसायको आरम्भबिन्दु हो । यसबाहेक गाईको वीमा गराउनुपर्छ भन्ने ज्ञान पनि सोही सहकारीबाट उनीहरूले पाएका हुन् । उक्त सहकारी संस्थाबाट पहिलोपटक पाएको यो कर्जाको सदुपयोगसँगै त्यस घरको प्रगतियात्रा आरम्भ भयो ।

२०७१ सालमा सो सहकारी संस्थाबाट पहिलोपटक लिएको उक्त कर्जाबाट उनले आफ्नो जेथा समेत थपेर एउटा गाई किनिन् । त्यो गाइले पहिलो बेतमै बाच्छी प्रदान गर्‍यो । लैनु गाई खरिद गर्दा पनि साथमा बाच्छीनै रहेको थियो । अब उनको गोठ एउटा गाई र दुई बाच्छीको उपस्थितिले लच्छिनको देखियो ।

ती दुई बाच्छीबाट पनि फेरि बाच्छीनै प्राप्त भयो । पहिलोपटक कर्जा लिएको ६ महिनापछि उनले फेरि ५० हजार कर्जा लिइन् र आफ्नो केही थपथाप पारेर अर्को पनि गाई किनिन् । सो संस्थाबाट यसरी कर्जा लिनेदिने क्रमले निरन्तरता पाइरह्यो । यसविच उक्त सहकारी संस्थाबाट प्राप्त कर्जा रकम उपयोग गर्दै विगत ६ वर्षको अवधिमा उनले खरिद गरेको गाईको संख्या तीनवटा मात्र हो । प्राप्त कर्जा रकमको सही उपयोग र कडा मेहनतका साथ गाइबाच्छाको जतन सरक्षण गर्दैजाँदा अहिले उनको गोठमा गाईबाच्छाको संख्या तीन दर्जनको हाराहारीमा पुग्न लाग्दैछ ।

विमला यी सबैजसो गाईबाच्छालाई पहिले खरिद गरेका गाइका नातिनातिना भन्नेगर्छिन् । पहिलो पुस्तामा खरिद गरेका तीनवटा मध्ये दुई गाई अहिले पनि छुट्टैछन् ।

अहिले सो सहकारीसँग उनको बाँकी कर्जा रू. ६ लाख रहेको छ । ९ प्रतिशत ब्याजदर कायम गरी हरेक तीन महिनामा बुझाउनुपर्ने किस्ता उनी नियमित रूपमा बुझाउने गर्छिन् । उनी सो सहकारी संस्थामा लेखा समितिको सदस्य समेत रहेकी छन् ।

नेपाल दम्पतीलाई गाई पाल्ने रहर कसरी जाग्यो त ? यस बारे उनीहरूको भोगाई पनि निकै रोचक छ । यी दम्पतीका एक मात्र छोरा भर्खर ५ वर्ष पुगेका थिए । त्यतिवेलाका एकमात्र सन्तानको खानपिनमा उनीहरू धेरै ध्यान दिन्थे । दूध खान ज्यादा रुचाउने

छोराका लागि यी पतिपत्नी नै खाटी दूधको खोजीमा पसल पसल चाहार्दै हिंड्थे। राम्रो दूधको खोजमा धेरै समय खर्चिदा पनि उनीहरूले आफूले खोजेजस्तै गुणस्तरको दूध भने फेला पार्न सकेनन्।

किनेर ल्याएको एकलिटर दूधलाई आधा हुन्जेल तताउँदा पनि बच्चाको नखाइदिने हुँदा नेपाल दम्पती हैरान थिए। जति खोजे पनि भनेजस्तो गुणस्तरको दूध नपाएपछि आफू गाई पालेर दूध खाने भन्ने सल्लह एकादिन यी पतिपत्नीले गरे।

उनीहरूसँग केही पैसा त थियो। यसले मात्र गाई खरिद हुनसक्ने अवस्था थिएन। यतिबेलासम्म त्यस घरको तर्फबाट विमला साना किसान सहकारी संस्था पकलीको सदस्य बनिसकेकी थिइन्। उनीहरूले नपुग रकम सोही सहकारीबाट कर्जाको रूपमा जुटाए र गाई किन्ने सपना पूरा गरे। आफ्ना सन्ततीलाई आफ्नै हातले गाई दुएर बाक्लो दुध खुवाउन पाएकोमा यी दम्पती दङ्ग भए।

नेपाल दम्पतीले आफ्नै घरको १४ धूर जग्गामा अहिले गाई पालिराखेका छन्। अहिले गरिराखेको गाईपालनले मात्र उनीहरूको इच्छा पूरा भएनछ। गाईसँगै बाखा पनि पाल्नुपर्छ भन्ने टुङ्गोमा समेत उनीहरू पुगिसकेका छन्। यसका लागि घरसँगै रहेको थप १४ धूर जग्गामा गोठ बनाउने तयारी उनीहरू गरिरहेका छन्। त्यसो त, बिस, पच्चिस बाखाहरू अहिले पनि उनीहरूले पालिरहेकै छन्। उनीहरूसँग रहेको फराकिलो जाँगरका सामू दुई तीन दर्जन बाखाको संख्या अब थोरै हुनपुगेको छ।

गोठका लागि आवश्यक ठूलाठूला बाँसको भ्याड उनको घरमै छ। अब बन्ने गोठमा थप एकसय बाखा राख्ने सोच उनीहरूको छ। यसका लागि थप दुई तीन लाख लागत लाग्ने उनीहरूको अनुमान छ। त्यसका

लागि उही साना किसान सहकारीको साथ सहयोग उनीहरूलाई प्राप्त छ।

त्यस घरमा बाखापालनको अभ्यास नयाँ भने होइन। यसअघि पनि भन्डै एक दशकसम्मको बाखापालनको अनुभव उनीहरूसँग रहेको छ। पशुपालनमा विशेष मोह राख्ने नेपाल परिवार आजभन्दा दुई दशकअगाडि पकली क्षेत्रमा त्यसबेलाको उन्नत जातका वोकाहरू पहिलोपटक भित्र्याउने परिवारका रूपमा समेत चिनिन्छन्।

जुन छोरा बालक अवस्थाको हुँदा बाक्लो दुध खुवाउने चाहनाले उनीहरू गाईपालक कृषक बने उनै

छोरा अहिले ११ वर्षका भै सकेका छन्। उनी कक्षा ५ मा पढ्दछन्। युवाहरू रोजगारीको खोजीमा विदेश जानेगछन् भन्ने कुरा उनले अहिले नै जानिसकेका छन्। उनी भने अहिलेदेखि नै विदेश जान्ने, कृषिसम्बन्धी डाक्टर बन्छु र यही बस्छु भन्छन्। किशोर अवस्थामा प्रवेश गर्दैगरेको छोरोले यसो भन्दा बाउआम दङ्ग देखिन्छन्।

बाउआमाले आफ्नै गाईको बाक्लो दुध खुवाएर हुर्काएका यी छोराको पनि गाईमोह बाआमाकोभन्दा कम छैन। विद्यालयबाट फर्किएपछि पुस्तकको भोलालाई आँगनमै विसाएर उनी हरिदै गोठतर्फ पस्छन्, ससाना बाछाहरू सुम्स्याउछन् अनि मात्र घरभित्र प्रवेश गर्छन्। उनी बाखाका पाठालाई पनि निकै माया गर्छन् र च्याप्प समाउछन्। छुट्टिको दिनमा साना बाछा र बाखाको सिडमा तेल घसिदिन पाउँदा उनी ज्यादै रमाउछन्। विमलाको गोठमा रहेका गाईले बाछाबाछी पाएपछि तीनको नाम यिनै किशोर उमेरका छोरोले राख्नेगर्छन्। गोठमा रहेका बाछीहरूमध्ये उनले कुनैको नाम सुन्तली, कुनैको रङ्गोली र कुनैको हिमाली राखेका छन्।

विमला ले दुईपटकसम्म कृषि तालिमको अवसर पनि पाएकी छन्। २०७१ सालमा आफू सदस्य रहेको साना किसान सहकारीको तर्फबाट र २०७६ मा पशु कार्यलय मापर्त उनले दुहबीमा गएर बाखापालन सम्बन्धी एकहप्ते तालिम लिएकी छन्। यो तालिमबाट उनले बाखालाई लाग्ने रोग र उपचारविधि, गोठनिर्माण, बाखाको आहारजस्ता विषयमा धेरै ज्ञान पाएकी छन्। उनी अब नयाँ गोठमार्फत एकसयभन्दा ज्यादा बाखा पालेर आफूले पाएको त्यो ज्ञानलाई छिट्टै उपयोगमा ल्याउने तखर गर्दैछिन्।

बेलाबेला कृषि उद्यमी भनेर पाइने सम्मानले पनि उनमा काम गर्ने ऊर्जा भरिएको छ। साना किसान सहकारी संस्था पकलीले २०७५ मा कृषि उद्यमी भनेर दोसल्ला ओढाएर विशेष समारोहमा प्रशंसापत्र दिएको उनले सगौरव हामीलाई बताइन्।

यिनले माइतीमै रहँदा धरानको कलेजबाट आइए

पास गरिन्। त्यसको लगत्तै शिक्षा कार्यालय मोरङ अन्तर्गतको सामुदायिक सिकाई केन्द्रमा उत्प्रेरकको पदमा रही जागिर खान थालिन्। यसरी जागीर आरम्भ गरेको ५ वर्ष भैसकेको थियो। यसैबिच उनको विहे भयो। विवाह पछि पनि तीन चार वर्षसम्म त जसैतसै जागीर धानेरै बसिन्। तर बालबच्चा भएपछि जागीर छोड्न उनी बाध्य भइन्। सात आठ वर्षसम्म गरेको जागीर र त्यसबाट हुने आम्दानीलाई त्यागनुपर्दा त्यस दिन उनलाई सारै नमीठो लागेको थियो। “त्यतिबेला त मैले सारै कठोर निर्णय गरेकी हुँ” उनी भन्छिन् “त्यतिबेला त श्रीमानको पनि कुनै पेशा व्यवसाय थिएन, आफ्नो पनि छुटाएँ अनि त, पूरै बेरोजगार हुनपुगेभै लाग्यो।”

उनको घरमा दुध लिन आउने ग्राहकहरूमा उनीहरूको मेहनतको प्रशंसा नगर्ने कोही हुँदैन। आफ्नो बालक छोरोलाई त्यसबेला शुद्ध दुध खुवाउन नपाएको अबै विसैका छैनन् यी दम्पतीले। त्यसैले अरुलाई पनि शुद्ध र बाक्लो दूध दिनुपर्छ भन्नेमा उनीहरू अत्यन्तै सजग देखिन्छन्। ग्राहकहरू पनि आफ्ना घर छेउका अन्य गोठलाई बेवास्ता गर्दै नेपाल दम्पतीकै गोठतर्फ आउछन्।

कामका लागि विदेश जाने सोच उनीहरूले कहिले पनि बनाएनन्। उनीहरू एकमुखले भन्छन् “आफ्नै देशमा काम गर्न अलिखि मान्नेहरू मात्र विदेश जाने गर्छन्।” आफ्नै मुलुकमा कामको अवसर प्रशस्तै देख्ने यी दम्पती भन्छन् “काम गर्ने अवसर त छ, काम गर्छु भन्नेलाई तर अलि ठूलो आकारको जग्गाको व्यवस्था सरकारले मिलाइदिए अब राम्रो हुनेथियो।”

पकलीस्थित साना किसान कृषि सहकारी संस्थाबाट त्यसबेला लिएको रु. १० हजारको सापटीबाटै आफ्नो सारा प्रगतिको ढोका खुलेको बताउँदै उनीहरू भन्छन् “अब सहूलियतप्राप्त कर्जा पाए हुन्थ्यो।”

विमलाको गाईमोह र उनका पति धुवको बाखापालनप्रतिको पुरानो अभ्यास अनि विमलालाई पटक पटक प्राप्त बाखापालन सम्बन्धी तालिमको अवसरसँगै उनीहरू यो पेशामा व्यावसायिक बन्दैछन्। उनीहरूको जाँगर र इच्छाशक्तिलाई हेर्दा नेपाल निवास एकदुई वर्ष पछि नै पकली क्षेत्रको नमुना कृषिफर्मको रूपमा विकसित हुनसक्ने देखिन्छ।

समूह गठनको चरणदेखि आजसम्म साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. सुन्दरपुर

पृष्ठभूमि

सुनसरीको इटहरीबजारमा रहेको बूढीखोला तरेर दुई किलोमिटर पूर्वतर्फ लागेपछि राजमार्गको बायाँतर्फ फराकिलो कम्पाउन्डसहितको पक्की भवन देखापर्छ । लगभग तीन कठठा जग्गामा रहेको यो भवनको अग्रभागमा साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. सुन्दरपुर भनी हरियो पृष्ठभूमिमा लेखिएको सेतो अक्षर राजमार्गबाटै प्रष्ट देखिन्छ । भन्डै एक करोड पचास लाख रुपैयाको लागतमा २०७४ सालमा निर्माण भएको यो भवनभित्र ६ जना कर्मचारी यसका सदस्य ग्राहकहरूलाई बचत निक्षेप लगायतका सेवा प्रदान गर्ने काममा दिनभरि नै खटिरहेका हुन्छन् । नगदतर्फका कर्मचारीहरू नोट गन्ने काम मेशीनबाटै गरिरहेका देखिन्छन् ।

सुन्दरहरैचा वडा नं. ६ (मोरङ) मा रहेको यो सहकारी संस्था सुन्दरपुर क्षेत्रका भन्डै तीन हजार घरधूरीमा रहेका साना किसानहरूबाट सङ्कलित रु. ६ करोडको शेयरपूँजीबाट सञ्चालित छ । रु. १०० देखि २ लाखसम्मका शेयरपूँजी रहेका त्यस क्षेत्रका साना किसानहरू यस सहकारी संस्थामा सदस्यका रूपमा रहेका छन् । यस संस्थाका कूल दुई हजार छ सय सदस्यमध्ये ८७ प्रतिशत महिला रहेका छन् । यो संस्थालाई आवश्यक पर्ने स्रोतको ३० देखि ३५ प्रतिशत अंश किसान सदस्यहरूले गर्ने बचतका माध्यमबाट हुनेगरेको छ । हाल यो सहकारीले परिचालन गरेको बचत निक्षेप (२०७६असार मसान्त) रु. १३ करोड २९ लाख रहेको छ । कूल कर्जा लगानीको १० देखि १५ प्रतिशत शेयर पूँजीले धान्छ । ५ देखि १५ प्रतिशत स्रोतको लागि साना किसान विकास बैंक (हाल साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.) ले प्रदान गर्ने थोककर्जा र अन्य कोषको सहारा लिनेगरिन्छ ।

चार दशक अघिको सुन्दरपुर

आजभन्दा ४३ वर्षअगाडि (२०३३ सालमा) सुन्दरपुर इटहरी पूर्व रहेको गाउँ क्षेत्र मानिन्थ्यो । त्यतिबेला इटहरी बजारसँग सुन्दरपुरको आवागमन धेरै पातलो थियो । जुटबाट बनाइने भल्ला (दरी) र दाम्लाका लागिचै इटहरी पनि सुन्दरपुरकै भर पर्ने गर्थ्यो । ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका साना किसानलाई एकत्रित गर्दै उनीहरूलाई कर्जा र सीप प्रदान गरी आयआर्जनका काम गराउने उद्देश्यका साथ कृषि विकास बैंकले त्यसबेला साना किसान विकास नामको एउटा अलग्गै परियोजना नै सञ्चालन गरेको थियो । सोही परियोजनाका कर्मचारीहरू २०३३ सालको हिउँदपख एकदिन यस सुन्दरपुर नामको सुन्दर गाउँमा आइपुगे । यो गाउँमा रहेका मेहनती खालका साना किसानहरूलाई खोजी खोजी भेला पारे । उनीहरूमध्ये कोही आफ्नो नाममा जग्गा नै नभएका विपन्न थिए भने कोहीचै सानो घडेरीसम्म जोडिसकेका अवस्थाका थिए ।

इमान्दार तरिकाले काम गरेर आयआर्जन गर्ने जाँगरिला किसानहरूलाई सानाकिसान विकास आयोजनामार्फत कर्जा दिइने कुरा कृषि विकास बैंकका ती कर्मचारीले राम्रैसँग बुझाए । त्यसैबेला ती कर्मचारीले त्यहाँ भेलाभएका किसानहरूमध्येबाट १०जनाको एउटा समूह समेत निर्माण गरे ।

समूह गठनपछिको यात्रा

यसरी सङ्गठित भएका ती किसानहरू मासिकरूपमा सो गाउँको कुनै ठाउँमा भेला हुने

गर्ने । कर्जा र बचत अनि उक्त गाउँमा भएका स्थानीय साधन स्रोतमा आधारित ससाना कृषि परियोजनाका बारेमा छलफल गर्थे । खासगरी जूटखेती पनि प्रशस्त हुनेगरेको त्यो समयमा जूटको वीउबीजन, जूटको बजारभाउ आदिजस्ता विषयको साथै जूटमा आधारित घरेलु सामग्री उत्पादन गरी आयआर्जन कसरी बढाउने भन्नेजस्ता विषयमा उनीहरूको कुराकानी ज्यादा केन्द्रित हुनेगर्थ्यो ।

यसप्रकार समूहमा आवद्ध उनै विपन्नवर्गका किसानहरू यसकिसिमका आयआर्जनका गतिविधिमा निरन्तर लागि रहँदा उनीहरूको जीवनस्तरमा पनि केही सुधार भैरहेको थियो । हरेक महिना नियमित रूपमा हुने बैठकमा उनीहरू साना किसान विकास आयोजनामार्फत प्राप्तभएको कर्जारकमको उपयोग, त्यसबाट प्राप्त लाभ अनि आफूले जम्मा गरेको बचतजस्ता विषयका साथै आफ्नो समूहलाई कसरी थप व्यवस्थित र सङ्गठित तुल्याउनेजस्ता विषयमा छलफल गर्ने गर्थे । त्यसबेला उनीहरू प्रति सदस्य मासिक ५ रुपैया बचत गर्ने गर्थे । यदी कुनै सदस्यलाई

कर्जा चाहिएमा फलानो सदस्यलाई यस्तो परियोजनाका लागि यति रकम चाहियो भनेर समूहबाट निर्णय गराउथे र आयोजनाको कार्यालयमा पेश गर्थे । त्यो समयमा साना किसानहरू अक्सर निरक्षर नै हुनेगर्थे । त्यसैले बैठक बस्नुपर्दा कहिले लेख्नजान्ने मान्छेको घरमै पुगरे बैठक गर्थे र ती मान्छेलाई माइन्ट लेख्न लगाउथे । कहिले आफूमध्येका एक किसानको घरमा लेख्नजान्ने मान्छे समेतलाई बोलाएर बैठक गरी माइन्ट लेखाउने गर्थे । ती किसानहरू नयाँ समूह गठन गर्दा पनि आठ दस जना भेला भई गाउँका कोही साक्षर मान्छेका घरमा पुग्थे र निम्न नाम ठेगानाका किसानहरू भेला भई समूह गठन गरियो भन्ने व्यहोराको निर्णय लेख्न लगाउथे । समूहको सदस्य बन्न नागरिकता अनिवार्य गरिनसकिएको त्यस समयमा तत्कालीन गाउँ पञ्चायतमा धूरीकर तरेको रसिद भने सदस्य बन्न अनिवार्य मानिन्थ्यो । सङ्गठित किसानहरूलाई उनीहरू कुनै दिन औपचारिक संस्थाको स्वरूपमा विकसित हुनेछन् भनेर कृषि विकास बैंकका कर्मचारीले पटकपटक बताउनेगर्थे । तर त्यो औपचारिक संस्था कस्तो प्रकृतिको हुनेछ र आफ्नो पहिचान त्यसपछि कुन स्वरूपको हुनेछ भन्नेबारेमा भने ती निरक्षर किसानहरू कुनै अनुमान गर्न सकिरहेका हुँदैनथे ।

त्यो समयमा सुन्दरपुर क्षेत्रमा सहकारी संस्थामार्फत मल बीउ विक्री गर्नेगरिन्थ्यो । ती किसानहरूको बुझाइमा सहकारी भनेकै मल बीउ बेच्ने दोकान हो भन्ने थियो । कालान्तरमा हाम्रो समूह पनि यस्तै कृषि सामग्री बेच्ने र पैसा जम्मा गर्ने दोकान बन्ने हो कि भन्नेसम्मको अनुमान उनीहरूको थियो । त्यसबेला दुलारी पंचायतको नामले चिनिने सुन्दरपुरलगायतका क्षेत्रमा किसानहरूको यस्तो समूह प्रशस्त मात्रमा गठन भएका थिए । यसरी साना किसानहरूको समूह गठन गर्ने कार्यले दुई दशकको अवधि नाघिसक्दा यस क्षेत्रमा यस्ता समूहहरूको संख्या एकसयको हाराहारीमा पुगिसकेको थियो । हरेक समूहमा ५ देखि १० जनासम्म न्यून आय भएका किसानहरू सदस्यका रूपमा रहनेगर्थे ।

अन्तत, एकसयभन्दा ज्यादाको संख्यामा रहेका त्यस क्षेत्रका साना किसानका सबै समूहहरू एकीकृत बन्ने भए । सबै समूहका सदस्यहरूले छानेका केही प्रतिनिधिहरू सम्मिलित १३ जनाको समिति बनाइयो र त्यसलाई सहकारी डिभिजन कार्यालय मोरङमा पुगी सहकारी संस्थाको नाममा दर्ता गरियो । यसप्रकार धेरैवटा समूहहरूमा आवद्ध

यसप्रकार सुन्दरपुरक्षेत्रका साना किसान विकास आयोजनाहरूले सहकारी संस्थाको रूप लिएपछि, यसका सबै पदाधिकारीहरू शुरुका केही वर्षसम्म आफ्नो सम्पूर्ण ऊर्जालाई कमसल कर्जा लाई व्यवस्थापन गर्ने काममै खर्च गर्न थाले। मेहनत गरेपछि डुबन्ते ऋण पनि उठ्दै गयो। संस्था दर्ता हुँदाको समयमा रहेका खराब कर्जाको भार अब सबै निमित्तयान्त भैसकेको छ।

सुन्दरपुर क्षेत्रका साना किसानहरूले सहकारी कार्यालयमा दर्ता गरी २०५३ जेठ २२ देखि औपचारिक रूपमा सञ्चालन गरेको संस्थाको नाम हो आजको “साना किसान कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड सुन्दरपुर”।

तत्कालीन दुलारी गाविस निवासी साना किसान श्री रामबहादुर राईको अध्यक्षतामा दर्ता गर्ने प्रयोजनका लागि गठित समिति नै साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. सुन्दरपुरको पहिलो कार्यसमिति हो भने सोही गाउँका निवासी श्री रविन्द्र आचार्यको अध्यक्षतामा रहेको १२ सदस्यीय समिति यसको विद्यमान कार्यसमिति हो। सहकारी संस्थाको स्वरूप धारण गरेपछि यो संस्था सुन्दरपुरमा भाडाको घरमा सञ्चालन हुनथाल्यो।

कमसल कर्जाको व्यवस्थापन

यसरी डिभिजन सहकारी कार्यालय विराटनगरले दिएको दर्ता नम्बर १ - क - ७ (५५) २०५२/ ५३ सँगै २०५३ सालदेखि सुन्दरपुर क्षेत्रका सबै साना किसान समूहहरू सहकारी संस्थाको रूपमा रूपान्तर त भए तर, सहकारी संस्था निर्माण हुँदै केही डुबन्ते ऋणको भार बोकेरै यो संस्था जन्मनुपर्ने भयो। यो सहकारी संस्थालाई काँधमा बोक्न अग्रसर किसानहरू अन्तत, तत्काल केही खराब कर्जाको भारले थिचिए पनि मेहनत गरेर यस्ता समस्याबाट संस्थालाई मुक्त राखौला भन्ने हिम्मतका साथ संस्था दर्ता गर्न सहमत भएका थिए।

साना किसान समूहहरूलाई सहकारीमा दर्ता गर्दाको समयमा लगानीमा रहिरहेको कर्जा कूल २० लाखको हाराहारीमा थियो। संस्थाको यो अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै वित्तीय स्रोतको अभाव नहोस् भनेर संस्था दर्ता हुनासाथ रिभल्भिड फन्डको रूपमा कार्य गर्न कृषि विकास बैंकबाट रु.५ लाख प्राप्त भयो। यो रकमले स्रोत सम्बन्धी तत्कालीन संकट टार्न केही सघाउ पुऱ्यायो। तीन वर्ष भित्रै सो रकम उक्त बैंकलाई संस्थाले फिर्ता पनि गर्‍यो।

। केही वर्ष यता यस संस्थामा खराब कर्जाको अंश एक प्रतिशतभन्दा पनि कम रहनेगरेको छ।

मुनाफा र लाभांश

कमसल कर्जाको व्यवस्थापन गर्न केही वर्ष लागेको तथा खुद नाफालाई पनि सञ्चित नाफाको रूपमा संस्थाभित्रै राख्ने गरिएका कारण स्थापना पछिका धेरै वर्षसम्म यो संस्थाले आफ्ना शेयर सदस्यलाई मुनाफा दिएको थिएन। खराब कर्जा फेरफारक गरिसकेपछि अब संस्थाको परिचय नै फेरिएको छ। विगत ५ वर्षदेखि यता यसले आफ्ना सदस्यहरूलाई लाभांश पनि दिनथालेको छ। हरेक वर्ष संस्थाले ६ प्रतिशतका दरले लाभांश नियमित रूपमा दिनेगरेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/ ७६ को

साधारणसभा पनि यसले २०७६ असोज १७ गते गर्ने भएको छ। संस्थाको यो २३ औं साधारणसभा हो। उक्त साधारणसभामार्फत यो वर्ष पनि यस संस्थाले ६ प्रतिशत लाभांश आफ्ना शेयर सदस्यलाई वितरण गर्दैछ। सञ्चित नाफाबाट विभिन्न कोषहरूका लागि छुट्याइएको रकम रु. ३ करोड ४५ लाख रूपैया रहेको छ।

पुराना किसानको अनुभव

सुन्दरपुर क्षेत्रमा साना किसान विकास आयोजनाका समूहहरू एकसयको हाराहारीमा पुगेपछि यिनलाई सहकारी संस्थाको स्वरूपमा लगिएको कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकियो। यस्ता आयोजनाले यो गाउँमा प्रवेश पाएको वर्ष २०३३ सालभरिमा मात्र भन्डै विसवटा समूह सुन्दरपुरक्षेत्रमा गठन भएका थिए। ती समूहका पदाधिकारीहरू धेरैजसो परलोक भइसके। रहेका र बाँचेका पनि अहिले भेटिदैनन्। त्यसबेलाका एकदुई किसान कतै फेलापरिहाले भने पनि ती बूढा भइसके र पुराना दिनहरूको याद त्यति सजिलै आउदैन।

त्यस समयका पुराना मान्छे खोज्दैजाँदा सो गाउँमा गठन गरिएको सानाकिसान विकास आयोजनाको समूहमध्ये १४औं नम्बर समूहमा अध्यक्षको पदमा

रहेर काम गरेका चन्द्रमणि गुरागाई अबै सक्रिय हुनुहुन्छ। उहाँ सम्मिलित उक्त समूहको गठन तत्कालीन दुलारी पंचायत वार्ड नम्बर एकस्थित उहाँकै घरमा भएको रहेछ। समूहको मासिक बैठक पनि उहाँकै घरमा हुनेगर्दोरहेछ।

आजभन्दा ४३ वर्ष अगाडिका ती दिनहरू स्मरण गर्दै साना किसान, समूह नम्बर १४ का तत्कालीन अध्यक्ष चन्द्रमणि भन्नुहुन्छ, “समूहका लगभग सबै सदस्य त्यतिबेला निरक्षर हुनेगर्थे। उनीहरू जाँगरिला त थिए तर उनीहरूमा उद्यमशीलताको कमी थियो। सुन्दरपुरका त्यस्ता किसानलाई सङ्गठित गर्दै समूह निर्माणका माध्यमबाट उद्यमशील तुल्याउने प्रयास त्यतिबेला गरिएको कारणले नै आज साना किसान कृषि सहकारी संस्था सुन्दरपुर यो अवस्थामा आइपुगेको हो।”

लगानीका क्षेत्र

यस सहकारीका सदस्यहरूले संस्थाबाट प्राप्त कर्जा रकमका माध्यमले केराखेती, बाखापालन, गाईपालन, डेरी व्यवसायलगायतका इलम गर्नेगरेका छन्। आयोजनाको स्वरूपमा रहँदा र सहकारी संस्था बनिसकेको केही वर्षसम्म पनि जूटखेतीका लागि कर्जा प्रवाह प्रशस्त हुनेगरेकोमा हालका दिनमा जूटखेती नै यस क्षेत्रमा शून्य रहेकाले त्यसक्षेत्रमा प्रवाह हुने कर्जा पनि शून्य नै देखिन्छ। सुन्दरपुर र दुलारीक्षेत्रका किसानले बाटेका जुटक दाम्ला, दरी र भल्लासँगको इटहरीको सम्बन्ध पनि अब इतिहास बनिसकेको छ।

सानाकिसान विकास बैंकसँगको सम्बन्ध

हाम्रो वित्तीय संस्थाबाट प्राप्त थोककर्जालाई न्यून आय भएका किसानको जीवनस्तर उकास्ने काममा उपयोग गर्ने संस्थाहरूमध्ये “साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि. सुन्दरपुर” पनि एक हो। हामीले यो सहकारी संस्थामार्फत प्रवाह गरेको स्रोतबाट यसक्षेत्रका साना किसानको जीवनस्तरमा आएको सुधारलाई देखा गौरवको अनुभूति हुन्छ।

– दीपकराज पाण्डे

इलाका प्रबन्धक, साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि., इटहरी, सुनसरी

साना किसान विकास बैंक (हाल साना कृषि विकास लघु वित्त वित्तीय संस्था लि.) यो सहकारी संस्थाको रूपमा रहेको छ। संस्थालाई आवश्यक पर्ने स्रोत यस

वित्तीय संस्थाले थोककर्जाको रूपमा उपलब्ध गराउने भएकोले लगानीका लागि अवश्यक स्रोतको अभाव कहिले नपर्ने कुरामा यस सहकारीका अधिकारीहरू ढुक्क देखिन्छन्।

हाल लगानीमा रहिरहेको कर्जा रु.३२ करोड (२०७६ असार मसान्तसम्म) छ। यसमध्ये रु. १३ करोड साना किसान बैंकबाट प्राप्त थोककर्जा हो। स्थापनाकालदेखि नै साना किसान बैंकसँग थोककर्जा उपभोग गर्न थालेको यस सहकारीले विगत ६ वर्षमा मात्र (२०६९ देखि हालसम्म) करिब रु. ५१ करोड थोककर्जा प्राप्त गरी साना किसानका आयमूलक परियोजनाहरूमा लगानी गरिसकेको छ।

यस संस्थाका सदस्यहरूमध्ये ४६ जना सदस्य कृषकहरू साना किसान विकास बैंकको तर्फबाट छनौट भई इजरायलमा पुगेर कृषि तालिम सम्पन्न गरी फर्किसकेका छन् भने थप ५ जना हाल त्यहाँका विभिन्न

कृषिफर्महरूमा तालिम लिइरहेका छन् ।

यसैगरी सामाजिक सामुदायिक कार्यक्रम, पशुधन सुरक्षण आदिजस्ता कार्यक्रमका लागि समेत उक्त वित्तीय संस्थाबाट अनुदान सहयोग यस सहकारीले प्राप्त गर्ने गरेको छ । यसबाहेक यस संस्थाका संचालक समितिका सदस्य, लेखा समितिका पदाधिकारी तथा संस्थाका कर्मचारीहरूलाई सीप र क्षमता विकासका लागि विभिन्न किसिमका तालिमका अवसरहरू पनि सो वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने गरेको छ ।

भावी योजना

यो सहकारी संस्थाले साना किसान विकास बैंकको दृष्टिमा आफूलाई विश्वासिलो र वित्तीय स्वास्थ्य दरिलो भएको संस्थाको रूपमा उभ्याउन सकेका कारण यसका पदाधिकारीहरू पनि केही महत्वाकांक्षी योजनाहरू तयार गर्दै गरेका देखिन्छन् । यी पदाधिकारीहरू संस्था स्वयंको लगानीमा बृहत कृषिफर्म सञ्चालन गर्ने योजनामा छन् । त्यसका लागि आवश्यक जग्गाको खोजीमा उनीहरू

जुटिरहेका देखिन्छन् । यस कार्यका लागि आवश्यक केही स्रोत आफूसँगै रहेको र नपुग स्रोतका लागि साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.को साथ सहयोग रहने विश्वास यसका पदाधिकारीहरूको छ । यसैगरी साना किसानले उत्पादन गरेका वस्तुको बजार प्रवर्द्धन गर्ने तथा अर्गानिक खेती प्रणालीका लागि आवश्यक काम गर्ने योजना समेत संस्थाको रहेको छ ।

सदस्यहरूको आदर सम्मान एवं पुरस्कार

यस सहकारीले आफ्ना सदस्यहरूमध्ये जेष्ठ नागरिक, इमानदार र मेहनती कृषि व्यवसायीलाई विशेष समारोहको आयोजना गरी पुरस्कृत एवं सम्मानित गर्ने गरेको छ । यसैगरी इजरायलबाट प्रशिक्षित भई फर्केका साना किसानमध्ये राम्रो इलम व्यवसाय गरेकाहरूलाई विशेष सम्मान गर्ने जस्ता काम गर्ने गरेको छ । कृषक सदस्यका छोराछोरीमध्ये एसएलसीमा उत्कृष्ट नतिजा ल्याउन सफल छात्र एवं छात्रालाई सम्मानित र पुरस्कृत गर्ने काम पनि गरिआएको छ ।

सामाजिक संस्थामा प्रतिनिधित्व

धेरै वर्ष पहिले दुईचार हजार रूपैया मात्र

यस संस्थाबाट कर्जा लिएर व्यवसाय आरम्भ गरेका कतिपय ऋणी सदस्यहरू व्यवसायको आकार वृद्धि गर्दै करोडौंको कारोबार गर्ने हैसियतमा पुगिसकेका छन् । यही सहकारीको जगमा टेकेर व्यवसाय गर्दै गएका कारणले र यो संस्थाको पदाधिकारी भएर सामाजिक आर्थिक गतिविधिमा संलग्न हुनपाएकै कारणले केही साना किसानहरूले आफ्नो सामाजिक प्रतिष्ठालाई सम्बर्द्धन गर्नसकेका छन् । यस संस्थाको नेतृत्व सम्भलेका कतिपय पदाधिकारीहरू विभिन्न सामाजिक र धार्मिक संस्थाहरूमा ससम्मान रहने गरेका छन् । जिल्ला कृषि संघ लगायतका कृषि र सहकारी सङ्घहरूमा पनि यस संस्थाका पदाधिकारीहरूले प्रतिनिधित्व गर्ने गरेका छन् ।

अन्त्यमा

यस संस्थाका विद्यमान अध्यक्ष रविन्द्र आचार्य भन्नुहुन्छ, “साना किसान विकास बैंक (हाल साना किसान लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड) हाम्रो छानो हो । यस संस्थाबाट थोककर्जाका साथै मूल्यवान् सल्लाह र सुझाव समेत हामीले निरन्तर पाइरहेका छौं । यस वित्तीय संस्थाको साथ सहयोगका कारण हामीलाई स्रोत सम्बन्धी समस्या पर्ने अवस्था छैन ।

सामग्री सङ्कलन एवं प्रस्तुति: गोकुल चन्द्र अधिकारी

“साना किसान कृषि सहकारी संस्था लि.सुन्दरपुर कै साथ सहयोगले मैले आफ्नो व्यवसायलाई समुन्नत तुल्याउन सकेको हुँ । यो संस्थाले लगाएको गुण म कहिल्यै विर्सन्न ।”

– पुष्पराज घिमिरे
पशुपालक कृषक
सुन्दर हँचा २, मोरङ

कृषि प्रशिक्षार्थी छनौट

साना किसान कृषि प्रशिक्षार्थी कार्यक्रम अन्तर्गत इजरायलका विभिन्न ५ वटा कृषि क्याम्पस र तालीमकेन्द्रहरूमा सन् २०१९-२० मा सञ्चालन हुने ११ महिने कृषि प्रशिक्षण कार्यक्रमका लागि इजरायली दूतावासले साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई ४७८ वटा कोटा प्रदान गरेको छ । उक्त कोटावमोजिम प्रशिक्षणका लागि इजरायल जान इच्छुक ३० वर्षमुनिका साना किसानहरूलाई छनौट गर्न २०७६ वैशाख १६ गते त्यससम्बन्धी प्रक्रियाको आरम्भ गरियो । इजरायलका राजदूत बेनी ओमेर र डेपुटी कमिशन अफ मिशन मि.ताल, साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाका अध्यक्ष खेम बहादुर पाठक र प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा. शिवराम कोइराला लगायतका अधिकारीहरूले गोला तानेर सो प्रक्रियाको आरम्भ गर्नुभएको थियो ।

सहकारी संस्था एवं परियोजना अवलोकन

साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.का प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा. शिवराम प्रसाद कोइरालाले २०७५ चैत्र ४ गते धनुषा जिल्लास्थित दिगम्बरपुर र नक्टाभिलमा रहेका केही साना किसान सहकारी संस्थाहरूको अवलोकन गर्नुभयो ।

ती सहकारी संस्थाका पदाधिकारीहरूसँगको भेटमा साना किसानलाई कर्जा प्रदान गर्नुमात्र नभएर उनीहरूको जीवनस्तरमा सकारात्मक परिवर्तन तुल्याउनु हाम्रो मूल कर्तव्य भएको कुरा उहाँले प्रष्ट पार्नुभयो । ती सहकारीमाफत प्रदान भएका कर्जाबाट सञ्चालित केही कृषि परियोजनाको समेत अवलोकन उहाँले गर्नुभयो । कृषि परियोजनाहरूको अवलोकनपश्चात उहाँले भन्नुभयो । “आफूले उत्पादन गरेका वस्तुहरूलाई साना उद्यमसँग जोड्न सकियो भने मात्र हाम्रा किसानहरूले अपेक्षित लाभ प्राप्त गर्न सक्नेछन् ।”

साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.केन्द्रीय कार्यालयद्वारा २०७६ जेठ ३ देखि ५ गतेसम्म काठमाडौंमा वार्षिक समीक्षा गोष्ठी आयोजना गरियो । सो समीक्षा गोष्ठीमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६को प्रगति सम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गरिनुकासाथै त्यसमाथि चर्चा एवं टिप्पणी गरिएको थियो । यसैगरी सोही

वार्षिक समीक्षा गोष्ठी

गोष्ठीमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ का लागि यस वित्तीय संस्थाले तयार गर्ने प्रस्तावित बजेटका विषयमा विस्तृत छलफल गर्नुका साथै गोष्ठीका सहभागीहरूद्वारा राय सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो ।

नेपालको लघुवित्त क्षेत्रमा थोककर्जाको प्रवेश, आवश्यकता र औचित्य

१. सामान्यतया थोक कर्जा (wholesale credit) भन्नाले लक्षित सेवाग्राही (उपभोक्ता) लाई सिधै कर्जा प्रदान नगरेर कुनै संस्थाको माध्यमबाट कर्जा प्रवाह गर्ने प्रणाली एवं परिपाटीलाई जनाउँछ। लघुवित्तीय क्षेत्रमा यो 'थोक' शब्द व्यापारकै अवधारणाबाट सापटीमा आएको हो भन्न सकिन्छ। जसरी बेपारमा थोक बेपारी र खुद्रा बेपारीको परिपाटी वा प्रचलन हुन्छ, तसैगरी लघुकर्जा प्रवाह गर्ने प्रणालीमा पनि थोक कर्जा र खुद्रा अर्थात् सिधै उपभोक्तालाई कर्जा प्रवाह गर्ने परिपाटी चलेको देखिन्छ। नेपालको लघुवित्त क्षेत्रमा एस्तो थोककर्जा प्रणालीको संस्थागत थालनी भने २०४७ सालदेखि भएको हो। त्यसबेला नेपालमा अहिलेकोजस्तो लघुकर्जा वा लघुवित्तको अवधारणा आईसकेको थिएन। जुनबेला ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको स्थापना भयो तेसको उद्देश्य थोक कर्जा प्रवाह गर्ने नै भनेर आएको त देखिन्न तर तेसको कार्यप्रणाली हेर्दा भने वास्तवमा थोक कर्जाकै अवधारणाले त्यो सञ्चालित थियो। समाजका विपन्न, सीमान्त र स्वरोजगार बन्न चाहने तर आर्थिक स्थिति कमजोर रहेका वर्गलाई आयमूलक कार्यमा सलग्न गराउने अभीष्टले ग्रामीण क्षेत्रका सहकारी संस्थाहरू र गैर-सरकारी संघ संस्थामार्फत् सरल व्याजदरमा कर्जा प्रदान गर्ने र नियमित कर्जा असुली हुने संस्थाहरूलाई प्रशासनिक खर्चको अनुदान समेत दिने अभीष्टबाट सो कोष सञ्चालित थियो। २०४६ सालको जन आन्दोलनपछि बनेको तत्कालीन अन्तरिम सरकारले कार्यकारी आदेशबाट ग्रामीण स्वावलम्बन कोष (Rural self reliance Fund / RSRF) को स्थापना (२०४७ फागुन १७) गरेको थियो। सो कोष लघुवित्तीय क्षेत्रमा दक्षिण एसियाकै एक नमुना थोक कर्जा प्रणाली थियो भनेर मान्न सकिन्छ। तेसबेला सरकारले आव ०४७/४८ मा एक करोड र ०४८/४९ मा एक करोड गरी कुल दुई करोडको कोष खडा गरेर तेसको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई दिएको थियो। सो कोषमा सरकारले आव ०६०/६१ मा थप दुई करोड पूँजीगत अनुदान दिएपछि, सरकारको सहभागिता चार करोडको पुग्यो। २०७५ सालसम्ममा सो कोषमा सरकारले कुल ५४ करोडको वीउ पूँजी राखेको पाइन्छ। सोही कोषमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आव ०५८/५९ मा एकमुष्ट १० करोड रकम राखेको थियो भने तेसपछि हरेक वर्ष आफ्नो मुनाफाको पाँच प्रतिशत रकम सो कोषमा राख्दै जाने नीति समेत लिएको थियो। यो क्रम केही वर्षसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी राखेको पनि हो र बैंकको तर्फबाट कुल २५ करोड ३४ लाख वीउ पूँजी कोषमा जम्मा भएको देखिन्छ। तर एसखाले कार्यको अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरूले केन्द्रीय बैंकको मूल कार्यअन्तर्गत नपर्ने भनेर बारम्बार कैफियत निकाल्ने गरेका थिए। नेपालमा तेसैबेला विश्व बैंकको ऋण सहयोगमा वित्तीय क्षेत्र सुधार परियोजना सञ्चालनमा रहेको हुँदा र सो अन्तर्गत केन्द्रीय बैंकको सुधार समेत रहेकाले केन्द्रीय बैंकलाई दातृ निकायले सुभाएका राय/ सल्लाह एक खाले बाध्यकारी शर्तजस्तै भयो। फलतः केन्द्रीय बैंकले आफ्नो मुनाफाबाट कोषलाई दिने भनेको पाँच प्रतिशत रकम दिने कार्य बन्द गर्नु पर्यो। दातृ निकायहरूको

चर्को दबावमा केन्द्रीय बैंकले कोषलाई रकम दिने कार्य अन्ततः बन्द गरे पनि कोषको काम कारवाही भने २०७५ सालसम्म बैंकबाट निरन्तर भैरहेको देखिन्छ। हाल सो कोष मन्त्रिपरिषदकै निर्णय (२०७५ मङ्सिर २४) बाट नेपाल राष्ट्र बैंकले साना किसान विकास बैंक (हाल साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.) लाई हस्तान्तरण गरेको देखिन्छ। २०४७ सालदेखि २०७५ असारसम्म करीव २८ वर्षको अवधिमा ग्रामीण स्वावलम्बन कोषबाट ७० जिल्लाका ५३ वटा गैर-सरकारी संस्था र ११३५ वटा सहकारी संस्थाहरू गरी कुल ११८८ संस्थाहरूमार्फत् रु. ४४ करोड ८६ लाख खुद थोक कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ। एसबाट ग्रामीण क्षेत्रका ६१ हजार १६७ परिवार लाभान्वित भएका देखिन्छन्। साना किसान विकास बैंकमा हस्तान्तरण भएपछि स्थापनाकालमा 'कोष' ले राखेको अभीष्टको निरन्तरता हुन्छ कि हुँदैन? त्यो आगत दिनमा प्रष्ट हुने नै छ। अब 'कोष' इतिहासका पानामा सुरक्षित भए पनि वित्तीय क्षेत्रमा थोक कर्जाको अध्ययन गर्नेहरूले 'ग्रामीण स्वावलम्बन कोष' लाई विसर्जित भने मिल्दैन।

२. नेपालमा थोक कर्जाको थालनी जानेर/ बुझेरभन्दा पनि नजानेरै आरम्भ भएको हो। अन्तरिम कालमा अर्थमन्त्री रहेका डा. देवेन्द्रराज पाण्डेको अर्थमन्त्रित्वकालको दुईवटा नौला आर्थिक कार्यक्रममध्ये ग्रामीण स्वावलम्बन कोष एक थियो। आर्को, भारतीय युनिट ट्रष्टको अवधारणामा आधारित हुने अभीष्टले खोलिएको हालको नागरिक लगानी कोष हो। तर, हाल नागरिक लगानी कोषको काम कारवाही हेर्दा भने एसले स्थापनाकालको अभीष्ट विसर्जित देखिन्छ।

३. ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको स्थापनापूर्व नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा थोक कर्जाको अवधारणा खासै प्रचलित थिएन। तथापि, विभिन्न दातृ निकायको ऋण सहयोगमा परिचालित विभिन्न नामका कर्जा परियोजनाहरू (projectbased lending) मार्फत् सहभागी हुने तेस समय कायम रहेका वित्तीय संस्थाहरू (नेपाल बैंक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंक) लाई उनीहरूले लगानी गरेका आधारमा दातृ निकायबाट कर्जा शोधभर्ना (reimbursement) दिने परिपाटी भने थियो। एसै प्रसङ्गमा यहाँनै वैदेशिक ऋण सहयोगमा आधारित कृषि विकास बैंकले IFAD बाट २०३२ (सन् १९७५-७६) सालतिर साना किसान विकास परियोजना (SFDP) का लागि लिने गरेको कृषि कर्जा परियोजनालाई स्मरण गर्नुपर्छ। उसले निकै लामो कालसम्म तेस परियोजनामा सहयोग जारी राख्यो। विचमा एशियाली विकास बैंकले समेत सहयोग जारी राखेको भए पनि उसले विचमा सहयोगको निरन्तरतालाई स्थगनसमेत गरेको थियो। हाल ती संस्थाहरूबाट हुने एस किसिमको सहयोगको निरन्तरता साना किसान बैंकको स्थापनापछि देखिन्छ। साना किसान विकास बैंक (परिवर्तित नाम- साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.) लघुवित्तीय क्षेत्रको थोक कर्जा प्रदायक संस्था हो। साना किसानलाई स्वसक्षम बनाउने क्रममा GIZ नामक जर्मन संस्थाको समेत लामो कालसम्म सहयोग जारी रह्यो।

४. सम्भवतः नेपाली वित्तीय क्षेत्रमा लक्षित वर्गका लागि

भनेर आउने विदेशी थोक कर्जा साना किसान परियोजना बाटै आरम्भ भएको हुनुपर्छ। साना किसान समूहलाई साना किसान सहकारी संस्थामा परिणत गर्ने र तिनै सहकारी संस्था मार्फत विभिन्न क्षमता विकासका कार्यहरू परिचालन गर्ने उद्देश्यले साना किसान संस्थाहरू

कृष्ण प्रधान

खडा हुन थालेका हुन्। त्यहाँसम्मको यात्राका लागि उपरोक्त कर्जा परियोजनाले निकै भरथेग गरेको कुरा यहाँ स्मरणयोग्य छ। अहिले कतिपय साना किसान सहकारी संस्थाहरू स्व-सक्षम समेत देखिन्छन्। एसपछि सञ्चालित घरेलु तथा साना उद्योग परियोजना (CSI project/ 1982), महिलाका लागि उत्पादनशील कर्जा परियोजना (PCRW/1982) र महिलाका लागि लघुकर्जा परियोजना (MCPW/1992), तेश्रो पशु विकास आयोजना (TLDP/ 1996), पश्चिम तराई गरीब निवारण आयोजना (PAPWT/ 1997), सामुदायिक भूमिगत जलाश्रोत विकास परियोजना (CGISP/ 1999) र ग्रामीण लघुवित्त आयोजना (RMP/1999) अन्तर्गत विश्व बैंक, ईफाड लगायत एशियाली विकास बैंकको ऋण सहयोगमा परियोजनाहरूमार्फत् नेपालका महिला, सीमान्त किसान, साना तथा घरेलु उद्यमी र पशुपालन तथा पशुजन्य व्यवसायलाई कर्जा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिएको थियो। एस्ता ऋण परियोजनाहरूमा दाताहरूबाट सरकारलाई लामो अवधिका लागि (तिसदेखि पचास वर्ष) सफ्ट लोन प्राप्त हुन्थ्यो भने सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई उसले लिएको व्याजदरभन्दा केही बढीमा उपलब्ध गर्थ्यो। राष्ट्र बैंकले सहभागी भएका वित्तीय संस्थाहरूलाई थोरै मार्जिन राखेर कर्जा उपलब्ध गराउँथ्यो। सहभागी वित्तीय संस्थाहरूले परियोजनाले लक्षित गरेको क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गरीसकेपछि मात्र तेसको शोधभर्नाका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकसित माग गर्नु पर्ने र नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि दातासित शोधभर्ना माग्ने परिपाटी हुँदा खासमा सहभागी वित्तीय संस्थाकै लगानीमा आधारित रहेर तेस्तो परियोजनाको रकम उपयोग हुने हुँदा परियोजनाको वास्तविक उपलब्धि भने कहिलेकाँही त दश/वीस प्रतिशत पनि हुन्थ्यो। सरकारले दीर्घकालीन सफ्ट लोन लिएर तेस अवधिको विनिमय जोखिम पनि बेहोर्ने हुँदा तेस्तो रकममा उसले केही प्रतिशत व्याज लिनु स्वाभाविकै हो। तर एस्तो कर्जा परियोजनामा शोधभर्ना परिपाटी (दाताले पहिले नै रकम उपलब्ध नगर्ने) मार्फत् मात्र साधन उपलब्ध हुने भएकाले सहभागी वित्तीय संस्थाहरू कहिलेकाँही आफ्नो श्रोतकै अभावका कारण चाहेजति लगानी गर्न

नसक्ने, परियोजनाका अनेक शर्तहरू पुरा गर्दागर्दै लगानी नहुनेजस्ता व्यवधानले गर्दा नेपालमा परियोजना कर्जाको उपलब्धि खासै उल्लेख्य हुनसकेको छैन। माथि उल्लेखित कर्जा परियोजनाहरूमध्ये तुलनात्मकरूपमा केही उपलब्धि गरेका भनेर चिनिएको परियोजना साना किसान विकास परियोजना र महिलाका लागि लघुकर्जा परियोजना हुन्। नेपालमा महिलाहरूले चलाएका हालका अधिकांश बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू महिलाका लागि लघुकर्जा परियोजनाकै उपलब्धि हुन्। महिलाका लागि उत्पादनशील कर्जा परियोजना र महिलाका लागि लघुकर्जा परियोजना महिलाहरूलाई निश्चित समयसम्म कर्जाका माध्यमबाट सघाउने र पछि तिनका समूहलाई नै सहकारी संस्थामा परिणत गरेपछि तिनले स्वयम् सक्षमता हासिल गर्दै जानेछन् भन्ने अवधारणाबाट सञ्चालित थिए।

५. माथि उल्लेख गरिएका कर्जा परियोजनाहरू अहिले अस्तित्वमा त नहोला तथापि ती परियोजना कर्जाबाट उपलब्ध हुने शोध भर्ना कर्जा प्रणालीलाई थोक कर्जाकै एक रूप हो भनेर मान्न सकिन्छ। भलै तेसमा दातृनिकाय- सरकार - केन्द्रीय बैंक- सहभागी वित्तीय संस्थाहरू हुँदै लक्षित वर्गसम्म पुग्दा पाँचवटा पक्ष सम्मिलित हुने प्रणाली भए पनि त्यो नेपाली वित्तीय क्षेत्रमा थोक कर्जा उपलब्ध गर्ने एक प्रकारको अवधारणा नै थियो। तेसखाले थोककर्जाको श्रोत अन्ततः वैदेशिक ऋण नै हो। कर्जा प्रवाहका लागि स्वदेशमै पर्याप्त साधन उपलब्ध हुने अवस्था नभएका बेला दीर्घकालीन प्रकृतिका वैदेशिक श्रोत एवं सफ्ट लोन खोजिनु आवश्यक त हुन्छ तर नेपालमा तिनका विगतको उपलब्धि भने खासै उल्लेख्य पाईन्छ। अहिले पनि केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंकहरू लगायत लघुवित्तीय संस्थाहरूलाई समेत विदेशी ऋणका लागि ढोका खुल्ला गरेको छ। तर, यो नीति खासै कामयावी हुनसकेको छैन। एउटा संस्थाबाहेक अरुले तेस खाले श्रोत ल्याउनसकेको देखिन्छ। परियोजनामा आधारित वैदेशिक ऋण कर्जा परियोजनाहरूमार्फत् लघुवित्तीय क्षेत्रलाई विगतमा साधन उपलब्ध गर्ने चाँजोपाँजो मिलाईएको भए पनि तिनको अवधि निश्चित गरिएका हुँदा परियोजनाको अवधि समाप्त हुनासाथ तिनबाट प्राप्त हुने सहयोग पनि बन्द हुनेगर्छ। सरकारले चाहने हो भने परियोजना अवधिमा उपयोग भएको साधनलाई रिभलिभ्दु मेकानिज्मका माध्यमबाट साधन उपलब्ध गर्न नसक्ने होईन। किनभने सरकारले तीसदेखि पचास वर्षसम्मका लागि तेस्तो ऋण लिएको हुँदा सो अवधिमा असुलीको निश्चिततासहित तेस्तो साधनलाई पुनर्परिचालित गर्नसकिने होईन। तर, विगतदेखि अहिलेसम्मको कुनै पनि सरकारले एतापट्टि सोच बनाएको देखिएन।

६. लघुवित्तीय क्षेत्रमा थोककर्जाको औचित्य भने खासगरेर लघुकर्जाका लागि सरीक हुने सहभागी संस्थाहरूलाई लघुकर्जा प्रदान गर्न श्रोत जुटाउनु पर्ने आवश्यकताले गर्दा देखिएको हो। किनभने लघुकर्जाका लागि अहिलेकोजस्तो लघुवित्त विकास बैंकहरू वा सार्वजनिक कम्पनीका रूपमा खडा भएका संस्थाहरूले जसरी साधन सञ्चालन गर्नसक्ने अवस्था नहुँदा तिनका कर्जा लगानीका लागि कुनै वित्तीय संस्था वा कुनै दातृ निकायमाथि निर्भर रहनुपर्ने परम्पराजस्तै थियो। यो प्रचलन अहिले पनि छ। नेपालमा पनि लघुवित्तीय संस्थाहरू बाफिया

अन्तर्गत नआउञ्जेल अहिलेका ठूला भनिएका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू गैर-सरकारी संस्थाबाटै विकसित भएका हुन्। पछि मात्र ती संस्थाहरू विकास बैंक ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका हुन्। हाल ती बाफिया अन्तर्गत सञ्चालित र केन्द्रीय बैंकको नियमनमा छन्। अभै पनि केन्द्रीय बैंकको नियमनमा नरहेका देशमा थुप्रै गैर-सरकारी संस्थाहरूबाट लघुवित्तीय कारोबार भैरहेको पाईन्छ। सहकारी संस्थाहरूबाट पनि तेस्तो कारोबार हुनेगरेका छन्। तर सहकारी संस्था वैधानिक संस्था भएकाले तेसको कतै न कतै नियमनको व्यवस्था नहोला भन्न सकिन्छ। आरम्भमा लघुकर्जा भनेकै कुनै दातृ निकायको फण्डिङ्गमा आधारित गरीब निवारणका लागि सञ्चालन हुने आयमुलक कर्जा परियोजना हो भन्ने मानसिकता रहेको थियो। धेरै कालसम्म तेही बुझाईकै धारणा विकसित भएर आएको पाईन्छ। २०४९ सालमा ग्रामीण विकास बैंक खोलासम्म पनि तिनलाई कुन ऐनअन्तर्गत दर्ता गरेर नियमन गर्ने भनी अन्योल रहेको हुँदा वाणिज्य बैंक ऐनकै कुनै दफा समातेर ती दर्ता भएका थिए।

७. लघु कर्जा भनेकै गैर-सरकारी संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने कारोबार हो भन्ने कुरा अहिले पनि आम जनमानसमा परेको छ। तिनलाई फण्डिङ्ग गर्नेहरू पहिले विदेशी दातृ निकाय, ट्रस्ट फण्ड (ग्रामीण ट्रस्टजस्तो) आदि हुन्थे भने अहिले तेस्तो कारोबार गैर-सरकारी संस्थाहरूबाटभन्दा पनि सार्वजनिक कम्पनीमा दर्ता भएर केन्द्रीय बैंकको ईजाजत र नियमनमा रहेका लघुवित्तीय संस्थाहरूबाट हुने संस्कार बसेको छ। कमसेकम नेपालले एस क्षेत्रमा ठूलै फडको मारीसकेको छ। अहिले ती पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको रूपमा दर्ता भै केन्द्रीय बैंकको ईजाजत लिएर बाफिया अन्तर्गत सञ्चालित छन्। तिनको शेयरको कारोबार स्टकमार्केटमा समेत सूचिकृत हुने व्यवस्था रहेको छ। एसरी हिजोकोजस्तो थोक कर्जामा मात्र भर पर्नुपर्ने अवस्था अहिले छैन। लघुवित्तीय संस्थाहरूले सार्वजनिकरूपमा पूँजी परिचालन गर्ने व्यवस्था भएको हुँदा पूँजीको माध्यमबाट समेत लघुकर्जाका लागि साधन जुटाउने अवसर प्राप्त गरेका छन्। दोश्रो बजारमार्फत तिनको शेयर कारोबार हुने हुँदा लगानीकर्ताहरूलाई तरलताको सुविधा प्राप्त भएको छ भने लगानीमा राम्रै प्रतिफल पनि आएको देखिन्छ। अहिले दोश्रो बजार ओरालो लागेको स्थितिमा समेत लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शेयरको मूल्य भने अन्य वित्तीय संस्थाहरूको तुलनामा निकै अगाडि रहनुलाई यो क्षेत्रमा आम लगानीकर्ताको विश्वास रहेको हो भन्न सकिन्छ। लघुवित्तीय क्षेत्रको यो उल्लेखनीय प्राप्ति हो।

८. लघुवित्तीय संस्थाहरूमा थोक कर्जाको प्रवेश खासगरेर धितोविहीन कर्जामा हुने जोखिमलाई कम गर्नु पनि हो। विपन्न र गरीब वर्गसित बैंक कर्जाको लागि दिने एक त पर्याप्त अचल सम्पत्ति हुन्न भने अर्कातिर तिनले लिने जोखिमप्रति बैंक हतपत्त विश्वस्त नहुने हुँदा विचमा कुनै संस्थागत प्रवेशको आवश्यकता देखिएको हो। विना धितो कर्जाको थालनी पनि तेही परिप्रेक्ष्यमा शुरु भएको हो भने अचल सम्पत्ति नहुने गरीब वर्गका लागि धितोको विकल्पकारूपमा सामुहिक जमानीलाई अगाडि ल्याईएको हो। सामुहिक जमानीमा कर्जा दिने व्यवस्थाको थालनी ग्रामीण बैंकको स्थापनासितै भएको थियो। यो व्यवस्था नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा एउटा ठूलै

छलाइ पनि हो। विगतमा सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायसित ऋण सम्झौता गरेर केन्द्रीय बैंकको परियोजना व्यवस्थापनमा वा सरकार स्वयमको व्यवस्थापनमा कर्जा प्रवाहमा संलग्न हुने सहभागी वित्तीय संस्थाहरूमार्फत् सेवाग्राही अर्थात् लक्षित वर्गमा कर्जा पुचाउने परियोजनामा आधारित लघुकर्जा प्रणाली विकसित हुँदै आएको हो। तथापि, तेस्ता कर्जा परियोजनाहरूमा विविध कारणले (खास गरेर दाताका शर्तका कारण) परियोजनामार्फत् प्राप्त हुने साधनको उपयोगको समस्या एकातिर रहिने र अर्कातिर सहभागी भनिएका वित्तीय संस्थाहरूलाई पहिले लगानी गरेपछि मात्र शोधभर्ना प्राप्त हुने हुँदा तेसखाले श्रोतको भरोसा भनेको करिब करिब हात्तीको देखाउने दाँतजस्तै हुनु स्वाभाविक थियो। एसैले स्वदेशमै उपलब्ध हुने श्रोतको खोजी पनि जरुरी थियो। सम्भवतः विपन्न वर्गको नीति तेसैको परिणाम हो। दातृ निकायका अनेक खाले चेतावनीका वावजुद पनि यो नीतिलाई आजसम्म निरन्तरता दिनसक्ने केन्द्रीय बैंकलाई लघुवित्त क्षेत्रले जति नै धन्यवाद दिए पनि थोरै हुन्छ। किनभने यो नीति नहुँदो हो त लघुवित्तीय क्षेत्रको अहिलेको स्थिति आउन सम्भव थिएन। २०५१ सालदेखि नेपाल राष्ट्र बैंक (केन्द्रीय बैंक) को विपन्न वर्ग नीतिअन्तर्गत लघुवित्तीय संस्थाहरूले एस्तो साधन प्राप्त गरिरहेका छन्। यो व्यवस्थाबाट लघुवित्तीय संस्थाहरूलाई हालसम्म पनि लघुकर्जा प्रवाहका लागि महत्वपूर्ण साधन श्रोत प्राप्त भैरहेको छ। एस्तो श्रोत उनीहरूको कुल साधन (२७३ अरब/२०७६ असार) मा ४६.२ प्रतिशत रहेको छ। पछिल्लो समयमा लघुवित्तीय संस्थाहरूले पूँजीगत आकार बढाउँदै लगेका कारण तेस खाले श्रोतको हिस्सा पहिलेको तुलनामा केही घट्दै गएको (२०७४ मा ५६ प्रतिशत २०७० मा ६० प्रतिशत) देखिए पनि अभै करीब पचास प्रतिशतको हाराहारीमै रहीरहनु यो नीतिगत व्यवस्थाको परिणाम नै हो। एस्तो श्रोत थोक कर्जाकै एउटा प्रणाली हो।

९. वाणिज्य बैंकहरूमार्फत सञ्चालित निर्देशित कर्जा व्यवस्था (प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा व्यवस्था) को फेडआउट गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको अवस्था एकातिर र ग्रामीण विकास बैंक लगायत लघुकर्जामा संलग्न गैर-सरकारी संस्थाका लागि साधनको जोहो गर्नुपर्ने आवश्यकता अर्कातिर रहेको एक खाले साधन जटिलताको अवस्थामा लघुकर्जा प्रणालीलाई स्थायी तवरले कर्जा उपलब्ध गर्नुपर्ने खाँचो देखिन्छ। परियोजना मोडेलले खासै काम गरेको देखिएन भने तेसबाट एकातिर साधन तत्काल नआउने हुँदा साधन नहुनेहरू लघुकर्जामा चाहेजसरी लगानी प्रवाह गर्न नसक्ने अवस्थामा हुन्थे। अर्कातिर एशियाली विकास बैंकजस्ता संस्थाहरू यहाँ सञ्चालित लघु कर्जा परियोजनाहरूको प्रगतिसित खासै सन्तुष्ट थिएनन्। तर, गरीबीको आयतन फराकिलो हुँदै गरेको अवस्थाप्रति पनि उनीहरू/दातृ निकायहरू अनदेखा हुन सक्तैनथे। ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको सानो साधन पुग्दो थिएन। तेसको सञ्चालन प्रणालीमाथि अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष (IMF) लगायतका दातृनिकाय कैफियत निकालिरहन्थे, तर विकल्प दिन सक्तैनथे। एस्तै खाले परिस्थितिको परिणाम हो आरएमडिसी संस्थाको स्थापना। लघुकर्जालाई आवश्यक पर्ने वित्तीय श्रोत कुनै संस्थागत माध्यम, जसमा दाताको प्रत्यक्ष नियन्त्रण रहन्छ, त्यस्तो संस्थाको माध्यमबाट मात्र परिचालन

गर्ने उद्देश्यले एस संस्थाको स्थापना गरिएको हो । संस्थागत व्यवस्था हुनु आफैमा नराम्रो प्रणाली थिएन । तथापि, एसको तेसबेलाको कार्यप्रणालीमा दाताकै हालीमुहाली बढिरहने गरेको हुँदा एसले खासै गति लिन सकेन । खासगरेर तेसबेला लघुकर्जाका क्षेत्रमा परिचालित पाँच वटा ग्रामीण बैंकहरू साधनले आकुल व्याकुल थिए । तर जुन उद्देश्यले तेस संस्थाको स्थापना भएको थियो तेसबाट ती बैंकहरूले लघुकर्जा प्रवाहमा साधन पाउन सकेनन् । पाए पनि दाताका कठिन शर्तहरूका कारण ती विमुख हुन्थे । तेसैबेला नेपाल माओवादी द्वन्द्वको चपेटामा हुँदा ग्रामीण बैंक लगायत कृषि विकास बैंकको ग्रामीण क्षेत्रको सेवा खुम्चिने मात्र होईन त्यहाँ असुलीको अत्यन्त जटिल समस्या पनि थियो । फलतः ग्रामीण बैंकहरू समस्यामा जकडिन थाले । तेसैबेला सरकार र केन्द्रीय बैंकको पहलमा ग्रामीण बैंकको सुधार अगाडि बढाइयो । सोहीअनुरूप ती बैंकहरूको नोकशानी सरकार र केन्द्रीय बैंकले बेहोच्यो । सुधारकै क्रममा थोक कर्जाका लागि खडा भएको संस्थाले लगानीका शर्तहरूमा सुधार गरेर साधनको पहुँचमा सरलता र सहजता ल्याउने भनिए पनि सन्तोषप्रद ढङ्गले ती बैंकहरूले साधन पाउन सकेनन् । समस्या समस्यैमा रहन थाल्यो । यस कठिनतालाई मध्यनजर गरेर ग्रामीण स्वावलम्बन कोषले लघुवित्तीय संस्थाहरूलाई पनि थोककर्जा उपलब्ध गर्न थालेको हो । तेही समय नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन-२०५८ आएपछि पुनर्जासम्बन्धी नीतिका कारण कृषि विकास बैंकले गर्ने चियाको लगानी बन्द हुने अवस्था पुग्यो र चिया किसानहरू आन्दोलित समेत भए । सो बैंकको चियाको लगानी वित्तीय सङ्कटमा परेको थियो । तेसै विषयलाई मध्यनजर गरेर कोषले भरमग्दुर सहयोग उपलब्ध गरेको कुरा एउटा इतिहास बनेको छ । तेसै समयदेखि हो दाताका परनिर्भरतामा भन्दा स्वदेशी साधनमै लघुवित्तीय संस्थाहरूलाई आत्मनिर्भर हुनेगरी श्रोतको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ भन्ने बहस थालिएको । तर यो बहसले आजसम्म साकार रूप पाउन सकेको देखिन्न । परियोजनारूपी हरियो डलरको घाँसमा रमाउने जमातले एस्ता सपनाहरूमाथि डडेलो लगाउँदा रहेछन् । यो दुर्भाग्य नै भन्नुपर्छ । प्राथमिकता क्षेत्र फेज्डआउट गरिए पनि केन्द्रीय बैंकको तेसबेलाको अडानका कारण विपन्न वर्ग कर्जा भने यथावत रहँदै आएको हो । जसका कारण नेपालमा अहिलेसम्म पनि लघुवित्तीय संस्थाहरूले गरीबी निवारणका लागि महत्वपूर्ण साधन जुटाउँदैआएका हुन् । परिणामतः नेपालको लघुवित्त क्षेत्रको उपस्थिति एशिया-प्रशान्त क्षेत्रमै उल्लेख्य भएको कुरा अहिले विश्वसमुदायले पनि मान्दै आएका छन् ।

१०. प्राथमिक क्षेत्र कर्जा पूर्णरूप (सन् २००७) मा फेज्डआउट भएको केही वर्षमै केन्द्रीय बैंकबाट पुन पहिलेको अनुपातभन्दा पनि बढी (कुल कर्जाको २५ प्रतिशत लगानी गर्नुपर्ने) दरले अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था (शुरुमा उत्पादनशील क्षेत्र तोकिएकोमा हाल प्राथमिकता क्षेत्र) गरेबाट पनि नेपालका लागि एसखाले नीतिको आवश्यकता भनै प्रस्टिएको छ । हिजो एस्तै कर्जाको फेज्डआउट को अनिवार्यता देखे दातृ निकायले आज एसलाई कसरी हेरेका छन् तिनका प्रतिक्रिया भने अचेल उस्तो सुन्न र देख्न पाईएको छैन । नेपालजस्तो विदेशी सहयोगमा बाँच्नुपर्ने देशलाई दाताका शर्तहरू

काउसोसरह पनि हुने भएकाले स्वदेशी साधनको जोहोमा बेलैमा पाईला चाल्नसक्नु नै बुद्धिमानी हुन्छ ।

११. अहिले लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू (MFIs) नीतिगत रूप र नियमनका हिसाबले बढी व्यवस्थित भएका छन् । तिनको सुपरीवेक्षण र अनुगमन केन्द्रीय बैंकबाट हुन्छ । केन्द्रीय बैंकले तिनको प्रबर्द्धनमा समेत विगत अढाई दशकभन्दा लामो समयदेखि सहयोग गरिरहेको तथ्यलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन । अहिले पनि केन्द्रीय बैंकको एस्तो सहयोग उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ । तर सरकारले भने यो क्षेत्रलाई खासै सहयोग गरेको पाईदैन । हाल 'घ' वर्गका वित्तीय संस्था अर्थात् लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू ९३ वटा छन् । तिनको संख्या एक सय पच्चीस पुग्ने भनिदै आएको छ । तिनका लागि आवश्यक पर्ने साधनस्रोत भनेको अहिलेको विपन्न वर्गको नीति अन्तर्गत अन्य खाले वित्तीय संस्थाले लगानी गर्ने रकम नै प्रमुख रूपमा रहेको हुँदा लघुवित्तीय सेवाका लागि निकै ठूलो स्रोत व्यवस्थापनको खाँचो देखिएको छ । ती लघुवित्तीय संस्थाका करीब ४३ लाखको संख्यामा सक्रिय रहेका सदस्यहरूमध्ये करीब १६ लाख सदस्यहरूलाई लघुकर्जा प्रवाह गर्न बाँकी नै रहेको तथ्यलाई हेर्ने हो भने तत्काल निकै ठूलो श्रोतको आवश्यकता देखिन्छ । तेसका लागि मौजुदा व्यवस्था पर्याप्त छैन ।

१२. लघुवित्तमा थोक कर्जाको स्थिति: अहिले थोक कर्जाका लागि चारवटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू कार्यरत छन् । आरएमडिसी, साना किसान विकास बैंक, फर्स्ट माईको फाइनेन्स वित्तीय संस्था र आरएसडिसी गरी चारवटा थोककर्जा प्रदायक लघुवित्त वित्तीय संस्था (सबै 'घ' वर्ग)ले २०७५ चैतसम्ममा लघुवित्तीय कर्जाका लागि रु. ३४ अरब ४५ लाख थोक कर्जा प्रवाह गरेका छन् । तेस्तो रकम १,२०५ वटा संस्थाहरूलाई गएको छ । तिनले लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई मात्र कर्जा प्रदान नगरेर सहकारी र गैर सरकारी संस्थाहरूलाई पनि कर्जा उपलब्ध गर्ने हुँदा 'घ' वर्गका लागि आवश्यक पर्ने थोक कर्जाको श्रोत ती संस्थाबाट प्रवाहित हुने साधनले मात्र पुग्दैन । साना किसान सहकारी बैंकको स्थापना नै विशेष कारणले भएको हुँदा तेसको कार्यक्षेत्र निकै सीमित देखिन्छ । तेसले साना किसान सहकारी संस्थाहरूका लागि मात्र थोक कर्जा उपलब्ध गर्छ । ग्रामीण स्वावलम्बन कोष भर्खरै मात्र सो संस्थामा हस्तान्तरण भएको हुँदा आगत दिनमा तेसको कार्यक्षेत्र पक्कै पनि विस्तार हुने अपेक्षा गर्नसकिन्छ । आरएमडिसी एशियाली विकास बैंकको ऋण परियोजना (RMP) अन्तर्गत स्थापना भएकाले सो संस्थाबाट लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रवाह हुने कर्जामा खासै सहजता महसुस गरेको पाईदैन । तेस संस्थाले करिब दुई दशकको अवधिमा २०२ वटा संस्थामार्फत् रु. ७ अरब ८१ करोड कर्जा प्रवाह गरेको देखिन्छ । यो क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी कर्जा उपलब्ध गर्ने थोक कर्जा प्रदायक संस्था भने आरएमडिसीभन्दा पछि स्थापित साना किसान विकास बैंकले ७०४ वटा संस्थाहरूलाई रु. १९ अरब ८ करोड उपलब्ध गरेको छ । निजी क्षेत्रको फर्स्ट माईको फाइनेन्स बैंकले १४७ वटा संस्थालाई रु. ५ अरब २४ करोड र अर्को थोक कर्जा प्रदायक निजी क्षेत्रको संस्था आरएसडीसीबाट ५४ वटा संस्थालाई रु. २ अर्ब ३२ करोड थोक कर्जा उपलब्ध भएको छ । ८९ वटा लघुवित्त

वित्तीय संस्थाहरूको कुल लघुकर्जामध्ये थोक कर्जा प्रदायकको हिस्सा करिब १६ प्रतिशत मात्र देखिन्छ । सोमध्ये सबैभन्दा बढी हिस्सा साना किसान बैंकको (करीब ९ प्रतिशत) रहेको छ ।

१३. अबको बाटो: थोक कर्जा प्रदायक संस्थाहरूले समेत विपन्न वर्ग अन्तर्गतको लगानी प्राप्त गर्ने परिपाटीका कारण लघु कर्जा प्रवाहमा सेवाग्राहीहरू ब्याजदरको दोहोरो मारमा परेका हुन् कि भन्ने आशंका लाग्नु स्वाभाविकै हो । नयाँ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई वाणिज्य बैंकहरूले नपत्याउने हुँदा तिनलाई थोक कर्जा प्रदायकमा जानुपर्ने बाध्यता पनि छ । महङ्गामा ल्याएको साधन सस्तोमा खोज्न पनि मिल्दैन । लघुवित्तीय सेवामा खास गरेर लघुकर्जामा चर्को ब्याजदरको प्रसङ्ग उठ्दा एस तथ्यलाई जहिले पनि नजरअन्दाज गरिएको पाईन्छ । अहिले धेरैजसो वाणिज्य बैंकहरूको आधारदर नै दोहोरो अड्क (१० % भन्दा माथि) मा रहेको परिप्रेक्ष्यमा कम ब्याजदरमा थोककर्जा उपलब्ध हुने स्थिति पनि देखिन्न । एसैले लघुकर्जालाई निरन्तरता दिन र दिगो किसिमले लघुवित्तीय सेवा प्रवाह गर्ने हो भने दीर्घकालीन रूपले उपलब्ध हुने फण्डिङ्को व्यवस्था गर्नुपर्छ । अहिलेको गति र क्षमतामा रहेका चारवटा थोककर्जा प्रदायकहरूमा तेस्तो क्षमता देखिएको छैन । एसैले विपन्न वर्ग कर्जाको औचित्य अहिले पनि रहेकै छ । तर यो व्यवस्था पनि दिगो भने होईन । बैंकहरू समेत लघुकर्जामा सम्मिलित रहेका हुँदा प्रतिस्पर्धाका नाममा आर्को खाले विकृति समेत देखिएको छ भने सधैँ सबैलाई यो नीतिबाट कर्जा प्राप्त भैहाल्ने अवस्था पनि हुन्न । एसको विकल्प खोज्नुपर्छ । तेसको प्रयास भने सरकार र केन्द्रीय बैंकको नै हो । लघुवित्तीय सेवा प्रवाहका लागि आगत दिनमा अथाह रकमको आवश्यकता देखिएको हुँदा एसतर्फ समयमै पहल गर्नुचाहिँ बुद्धिमानी हुन्छ । 'थोक कर्जा प्रदायक संस्थाहरू छुट्टै छन् तिनले दिईहाल्छन् नि ' भन्ने मानसिकताले लघुवित्त क्षेत्र उँभो लाग्दैन । थोक कर्जा प्रदायकहरूको हालको श्रोत समेत सीमित देखिन्छ । पहिले सञ्चालित परियोजना हाल समाप्त भैसकेको अवस्थामा तिनको श्रोत या त पूँजी/जगोडा या त विपन्न वर्गको नीति नै हो । केन्द्रीय बैंकले अब थोककर्जा प्रवाह गर्ने व्यवस्थालाई साँच्चै क्षमतावान् बनाउने हो भने तेस्ता संस्थाको पूँजीआधार बढाउनु पर्छ । साथै, तिनलाई कर्पोरेट डिपोजिटको ढोका खोल्नु पर्छ । तेसका अलावा माईकोफाइनेन्स बोण्ड परिचालन गर्ने नीति लिन सकियो भने पनि एसमा सहयोग पुग्न जान्छ । लघुवित्त वित्तीय सेवामा थोककर्जाको संस्कार विचमा बसेर मार्जिन कमाउनु मात्र होईन । लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको संस्थागत विकास र कर्मचारीहरूको तालीम लगायत प्रविधि हस्तान्तरण पनि हो भन्ने कुरा चाँही नेपाली थोक कर्जा प्रवाहमा संलग्न संस्थाहरूले विर्सिएको पाईन्छ । यो कुरामा नियामक निकायले पनि खासै चासो राखेको पाईदैन । अब लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक आकार धेरै देखिएको हुँदा केही लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई मर्ज गरेर बलियो र पूँजीगत आकारले पनि ठूलो तर भरपूर र दिगो किसिमले थोक कर्जा संस्थामा परिणत गर्नेतर्फ नियामक निकायले सोच्ने बेला आएको छ ।

(लेखक: लघुवित्तविद् एवं नेपाल राष्ट्र बैंकका पूर्व कार्यकारी निदेशक हुनुहुन्छ ।)